यज्वानः परमार्थराजऋषयस्ते यूयमिक्ष्वाकवो
येषां वेद इवाप्रमेयमहिमा धर्मे वसिष्ठो गुरुः ॥ ३० ॥

अपि च ।

(56) संग्रामेष्टिसमाप्तिदं दिविषदां भर्तुर्धनुः साधनं
सप्तद्वीपनिविष्टयूपनिलयश्रेण्यङ्किता भूर्गृहाः ।
शश्वत्कीर्त्तिनिबन्धनं भगवती भागीरथी सागरः
प्रख्यातानि च तानि तानि भवतां भूमानमातन्वते ॥३१॥

वसिष्ठविश्वामित्रौ । अपवार्य्य । एतदपि शिक्षितं वत्सेन ।

जाम । रामभद्र ! मामनुमोदस्वारण्यगमनाय ।

आधारः सूर्यः युष्माकं कुलस्य सविता जनकः । अतः भवतां भूत्यै ऐश्वर्याय किं प्रशंसापदम् । यज्वानः याज्ञिकाः परमार्थेन यथार्थतः राजऋषयः राजेन्द्राः । "ऋत्यकः" पा०. ६. १. १२८. इति न सन्धिः । ते यूयं इक्ष्वाकवः इक्ष्वाकुवंश्याः वेद इव अनन्तधामा वशिष्ठः येषां धर्मे गुरुः ।

(56) दिविषदां देवानां भर्त्तुः इन्द्रस्य संग्रामस्य युद्धस्य इष्टेः इच्छायाः समाप्तिदम् अन्तकृत् तस्य सपत्नमथनं धनुः भवतां साधनम् उपकरणम् । सप्तद्वीपेषु निविष्टानां निहितानां यूपानां जयस्तम्भानाम् एव श्रेणिभिः अङ्किता भूः मही भवतां गृहाः हस्तगतेति भावः । शश्वत् सततं कीर्तिनिबन्धनं यशोराशिः भगवती भागीरथी, सागरः, प्रख्यातानि च तानि तानि भवतां चरितानि भूमानमातन्वते बहुली-भवन्ति । "आतन्वते" इत्यत्र "आचक्षते" इति विशेनगृहीतः पाठः । भगीरथेन किल गङ्गा स्वर्गादवतारिता सगरपुत्रैश्च सागरः खनित इति रा०. १. ४५. । ४१. अ०. पश्यतं ।

विश्वा । मामप्यथ भवन्तोऽनुजानन्तु ।

(57) रघुजनकगृहेषु गर्भरूप-
व्यतिकरमङ्गलहृद्ययोऽनुभूताः ।

भृगुपतिदमनेत्यर्धोक्ते । विरम्य ।

भृगुपतिविदितोन्नतिं च वत्सं
प्रियमभिनन्द्य सुखी गृहानुपेयाम् ॥ ३२ ॥

दश । वत्स रामभद्र ! प्रस्थितस्ते भगवान् कौशिकः ।

विश्वा । साम्रं राममालिङ्ग्य । अहमेव सौम्य ! त्वां न मोक्तुमुत्सहे ।

(58) किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।
सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ३३ ॥

वसि । गृहात् स्वगृहं गन्तुमागन्तुं च कामचारः ।

---

(57) अस्माभिः रघुनन्दनानां जनककन्यानाञ्च विवाहमङ्गलानि दृष्टानि । इदानीं रामभद्रं भार्गवविजयिनं दृष्ट्वा सानन्दं गृहान् निवर्त्तिष्ये । दमनशब्दस्य कटुत्वात् विदितशब्देनाप्रियता परिहृता ।

(58) किन्तु अनुष्ठाननित्यत्वम् आह्निककर्तव्यता स्वातन्त्र्यं स्वाधीनत्वम् अपकर्षति अपहरति । नित्यं मया क्रियाः कर्त्तव्या इति भावः । हि यतः आहितः स्थापितः अग्निः येषां तेषां गृहमेधिनां गृहस्थता गृहस्थवृत्तिः प्रत्यवायैः विघ्नैः सङ्कटा सम्बाधा परिपूर्णेति भावः । "गृहस्थः ... ... नानाहिताग्निः स्यात्" इति वशिष्ठः । "गृहाग्नौ वैवाहिकाग्नौ पाकयज्ञान् कुर्यात् सायम्प्रातरग्निहोत्रम् । देवताभ्यो जुहुयात् । ...... भिक्षां भिक्षवे दद्यात् ।

विश्वा ।·(59) भगवान् यद्यनुरुद्धते तदेहि सिद्धाश्रमपदमुभौ गच्छावः । त्वां पुरस्कृत्य गच्छन्मधुच्छन्दसो मातुः सत्कार्यो भविष्यामि ।

वसि । किमेतावत्यपि भवानस्मासु न प्रभवति ?

राजानौ । *रमणीयः पावनो ब्रह्मर्षिसङ्गमः ।
अन्योन्यमाहात्म्यविदोरन्यैरविदितात्मनोः ।
विराजते विरोधोऽपि नाम स्नेहे तु का कथा ॥ ३४ ॥

नेपथ्ये । एषा रामवधूर्गुरून् वन्दते ।

ऋषयः । वत्से जानकि !

(60) वीरेण ते विनयमाङ्गलिकेन पत्या
वृत्रद्रुहः प्रशमितेषु महाभयेषु ।

---

* रमणीयः पावनोऽयमृषीणां समवायः । अ०. रा०. ७. ।

...... त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च । स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति ॥" इति विष्णुः । एषामननुष्ठाने च महत्पापम् । अतोऽत्र चिरं स्थातुं न शक्नोमीति भावः ।

(59) सिद्धाश्रमपदं विश्वामित्रस्याश्रमः (१.२५. टीका) । मधुच्छन्दसो मातुः मम भार्यायाः । मधुच्छन्दसादयो विश्वामित्रपुत्राः, वि०. ४. ७. १७. । सत्कार्यः पूज्यः ।

(60) तव विनयेन माङ्गलिकेन शुभङ्करेण पत्या वीरेण वृत्रद्रुहः (४.२८. टीका) इन्द्रस्य महाभयेषु प्रशमितेषु शची इन्द्राणी मनसा

क्षत्रप्रकाण्डगृहिणीबहुमानपूजा-
मूर्जस्वलामपि शची मनसा करोतु ॥ ३५ ॥

रामः। स्वगतम्। (61) अचिरात् समूलकाषं कषितेषु राजन्येष्वेवं स्यात्।

ऋषयः। स्वस्त्येवमेवासतां भवन्तः। [इति उत्तिष्ठन्ति।

इतरे। उत्थाय। नमो नमो वः।

जाम। भगवन्तौ, जामदग्न्योऽभिवादयते।

वसिष्ठ-विश्वामित्रौ।—

(62) स्थिरस्ते प्रशमो भूयात्, प्रत्यग्ज्योतिः प्रकाशताम्।
अच्छिन्नशिवसङ्कल्पमन्तःकरणमस्तु ते ॥ ३६ ॥

[इति निष्क्रान्तौ।

जाम। किञ्चित् परिक्रम्य, स्थित्वा च। वत्स रामभद्र! इतस्तावत्।

रामः। उपसृत्य। आज्ञापय।

जाम। यन्मया क्षत्रियोच्छेदविश्रान्तेनावधारितम्।
तदेतदधुना धत्ते धनुः कारणशून्यताम् ॥ ३७ ॥

क्षत्रप्रकाण्डस्य क्षत्रियश्रेष्ठस्य रामस्य गृहीण्याः पत्न्याः तव बहुमानेन ऊर्जस्वलां महतीं पूजाम् अपि करोतु।

(61) अचिरात् अविलम्बेन समूलकाषं कषितेषु समूलोच्छिन्नेषु "निमूलसमूलयोः कषः" पा०. ३. ४. ३४. इति णमुल्।

(62) तव शमः स्थिरो भूयात्। प्रत्यक् पूर्णं ज्योतिः परमब्रह्मेति भावः प्रकाशताम्। अच्छिन्नः अनुबद्धः शिवस्य शुभस्य सङ्क

इष्वादिवन्धनप्रयोजनमस्तु परशुः ।

(63) पुण्यानामृषयस्तटेषु सरितां ये दण्डकायां वने
भूयांसो निवसन्ति तेषु सततं लङ्कासदो राक्षसाः ।
विध्वंसाय चरन्ति, तत्प्रमथने यस्योपयोगो भवेत्
संप्रत्येव सतामुनेव धनुषा, वत्सेऽधिकारः स्थितः ॥ ३८ ॥

[इत्यर्पयति ।

रामः । प्रणम्य । प्रतिगृहीतेयमाज्ञा ।

जाम । साश्रं परिक्रम्य । आयुष्मन् ! प्रतिनिवर्त्तस्व ।

[इति निष्क्रान्तः ।

रामः । सवाष्पम् । (64) गतो भगवान् भार्गवः । विचिन्त्य । यदपि नामाऽन्येन केनचिदुपायेन दण्डकारण्यं प्रतिष्ठेयम् । कथं च रामप्रियाद् गुरुजनादेवं स्यात् ?

यस्य तत् अन्तःकरणं मनः अस्तु । "आशिषि लिङ्लोटौ" पा०, ३, ३, १७३, इति लोट् ।

(63) दण्डकायां वने दण्डकारण्ये पुण्यानां सरितां नदीनां गोदावरीप्रभृतीनां तटेषु ये भूयांसः बहवः ऋषयः निवसन्ति । सततं सर्वदा लङ्कासदः लङ्कावासिनः राक्षसाः विध्वंसाय नाशाय तेषु चरन्ति । सम्प्रत्येव तेषां प्रमथने विनाशे सता पूजितेन अमुना धनुषैव यस्य तव उपयोगः प्रयोजनं स्यात् । तस्याधिकारः त्वयि स्थितः । इति धनू रामं ददाति ।

(64) "दण्डकारण्यम्" इत्यत्र "दण्डकारण्यानाम्" इति केचित् पठन्ति । व्याकरणविरुद्धः स पाठः । "हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे"

(65) न्यस्तशस्त्रे भृगुपतौ परतन्त्रे तथा मयि ।
कष्टमुत्सारिताः क्रूरैर्यातुधानैस्तपोधनाः ॥ ३९ ॥

नेपथ्ये । आर्य्य आर्य्य !

(66) मध्यमायाः प्रियसखी मातुर्या मन्थरेति या ।
सा प्राप्तेयमयोध्यायास्तव राम ! दिष्टत्या ॥ ४० ॥

रामः । साधु यदिदमस्यां शिशुजनप्रवासवैमनस्यं विच्छिद्येत । तद्गत्य लक्ष्मण ! उपसर्पय ।

ततः प्रविशति लक्ष्मणः मन्थरावेषा शूर्पणखा च ।

शूर्प । (67) आवेसिअमन्थरासरीरा सुप्पणहा अहं । वसिट्ठविस्सामित्तगमणेण सुसमाहिदं । अम्हो ! एसो परसुरामविजई खत्तिअकुमारओ रामो । निर्वर्ण्य । अहो ! सम-

---

"इतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी गृहान्विदर्भाधिपतेर्धराधिपः" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।

(65) न्यस्तं मयि निक्षिप्तं शस्त्रं येन तस्मिन् भार्गवे, तथा परतन्त्रे पराधीने मयि कष्टम् अहह क्रूरैः यातुधानैः राक्षसैः तपोधनाः तापसाः उत्सारिताः मथिताः । "यातवो यातना एषु धीयन्त इति यातुधानाः" इति सायनः ।

(66) मध्यमायाः मातुः कैकय्याः । वैमनस्यं दीनमनस्कता ।

(67) आवेशितमन्थराशरीरा शूर्पणखाऽहम् । वशिष्ठविश्वामित्रगमनेन सुसमाहितम् । अहो ! एष परशुरामविजयी क्षत्रियकुमारो रामः । अहो, समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहेण लोचनरसायनसौम्य-

ग्गसोहग्गलच्छीपरिग्गहेण लोअणरसाअणसोम्मं से सरीर-णिम्माणं। भो दाणिं चिरआलवेहव्वदुक्खपब्भसिदसंसार-सोक्खस्स वि जणस्स चारित्तधीरसुपूरिदं पुणो वि हिअअं परिप्फुरावेदि।

रामः। प्रणिपत्य। * अपि मन्थरे ! कुशलमम्बायाः ?

शूर्प। (68) सुहं कुसलं च। वच्छलदापण्हुदत्थणी मज्झमा दे मादा परिस्सजिअ आणवेदि। पुत्तअ पुरा पडिस्सादे दुवे वरे महाराएण जाणावेमि। एत्थ मे विस्सत्तिहारओ होहि एस तादस्स कज्जलेहो।

लक्ष्म। गृहीत्वा याचयति।

---

*अपि कुशलं......मध्यमाम्बायाः कथयन्त्यार्या मन्थरा। बा०. रा०. ४.।

मस्य शरीरनिर्माणम्। भो इदानीं चिरकालवैधव्यदुःखप्रभ्रंशित-संसारसौख्यस्याऽपि जनस्य चारित्रधैर्यसुपूरितं पुनरपि हृदयं परि-स्फुरति। रावणेन भगिन्याः शूर्पणखायाः भर्तृवधः रा०. ७. २४. २७—२८—२९ श्लोकेषु कथितः।

(68) सुखं कुशलं च। वत्सलताप्रस्नुतस्तनी मध्यमा ते माता परिष्वज्याज्ञापयति। पुत्रक पुरा प्रतिज्ञातौ द्वौ वरौ महाराजेन ज्ञाप-यामि। अत्र मे विस्रम्भिहारको भवत्येष तातस्य कार्यलेखः। "वच्छलदा" इत्यत्र "वच्छ सदा एसा" "वत्स सदैषा" इत्यर्थकश्चित्रेणनष्टहीरः पाठः। प्रस्नुतः क्षरितदुग्धः। परिष्वज्य आलिङ्गय। विस्रम्भेः सन्देशस्य हारकः वाहकः।

(69) *अस्त्वेकेन वरेण वत्सभरतो भोक्ताधिराज्यश्रियः,

स्वगतम्। कथमेतदार्य्ये तिष्ठति कनिष्ठस्यार्थ्यस्य भरतस्य राज्यप्रार्थनम्? प्रकाशम्।

यात्वन्येन विहाय कालहरणां रामो वनं दण्डकाम्।

स्वगतम्। हा! अम्ब! किं कृतं त्वयार्य्यगमनवरणेन? प्रकाशम्।

तस्यां चीरधरश्चतुर्दश समास्तिष्ठत्वसौ, तं पुनः
सीतालक्ष्मणमात्रकात् परिजनादन्यो न चानुव्रजेत्॥ ४१॥

---

*यावच्च बिभर्तु भरतस्तत्र राज्यलक्ष्मीम्।
वर्षाणि निवसतु चतुर्दश दण्डकायां
सौमित्रिमैथिलसुतासहितश्च रामः। अ॰ रा॰ ४. ६६.।

---

(69) अधिराज्यश्रियः साम्राज्यसम्पदः भोक्ता उपभोगी अस्तु राजा भवत्विति भावः। अथ अन्येन द्वितीयेन वरेण विहाय कालहरणं सद्यः रामो वनं दण्डकां यातु। चतुर्दश समाः वत्सरान् तस्यां दण्डकायाम् असौ चीरधरः वल्कभृत् तिष्ठतु। सीतां लक्ष्मणञ्चापहायान्यः परिजनस्तं नानुगच्छेत्। आर्य्ये रामभद्रे तिष्ठति वर्त्तमाने कनिष्ठो भरतः कथं राज्यार्हः। यथोक्तं रामायणे "इक्ष्वाकूनां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः" २. ११९. ३२.। "दण्डकाम्" इत्यत्र "दण्डकम्" इति तारानाथस्वीकृतः पाठः। तस्याम् इति वाक्येन तस्य प्रमादता स्पष्टा।

स्वगतम् । (70) हा पापे रण्डे मातृबन्धो !

सदा भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणार्य्यमुखैः कृताम् ।

अम्बेति व्याहृतिं हित्वा किं कृतं पापया त्वया ॥ ४२ ॥

रामः । (71) अहो प्रसादप्रकर्षः !

तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्य्युत्सुकं मनः ।

न चैष विरहो जातः स च वत्सो ममानुगः ॥ ४३ ॥

लक्ष्म । दिष्ट्यानुमोदितोऽहमार्य्येण ।

रामः । आर्य्ये मन्थरे ! एष प्रस्थितोऽस्मि ।

शूर्प । (72) णमो दाणिं भअवदो संसारस्स । जत्थ ईरिसा वि कप्पदुमा परोहन्ति ।　　[इति निष्क्रान्ता ।

लक्ष्म । अये ! मातुलो युधाजिदार्य्यभरतसहचरस्तातमुपसर्पति ।

रामः । दिष्ट्या कष्टं च ।

अपरिष्वज्य भरतं नास्ति मे गच्छतो धृतिः ।

अस्मत्प्रवासदुःखार्त्तं नत्वेनं द्रष्टुमुत्सहे ॥ ४४ ॥

---

(70) रण्डा विधवा । मातृबन्धुः दुष्टमाता । व्याहृतिः सम्भाषणं हित्वा परित्यज्य विस्मृत्येति भावः ।

(71) प्रसादस्य अनुग्रहस्य प्रकर्षः परा कोटिः । स वत्सः लक्ष्मणः मम अनुगः सहायो भवति । "ममानुजः" इत्यत्र "नृपाऽनुजः" इति केचित्पठन्ति । 'अनुजो भरतो नृपो भवति ।' इत्यस्यार्थः । लक्ष्मणवाक्याद्विरहशब्ददर्शनाच्चास्य पदस्यासङ्गतता स्पष्टा ।

(72) नम इदानीं भगवते संसाराय । यत्रेदृशा अपि कल्पद्रुमाः

प्रविश्य युधाजिद्भरतौ दशरथमुपस्त्य । (73) देव ! श्रूयतां यदैकायनीभूय प्रकृतयस्त्वां विज्ञापयन्ति ।

त्वय्यास्थाता यस्तवायं तनूज-
स्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।
राजन्वत्यो रामभद्रेण राज्ञा
लब्धक्षेमाः पूर्णकामाश्चरामः ॥ ४५ ॥

दश । सखे जनक !

प्रिये कल्याणकामाभिः प्रजाभिर्नोदिता वयम् ।
किं तु रामप्रियौ नेह मैत्रावरुणकौशिकौ ॥ ४६ ॥

जन । परोक्षे सुकृतं कर्म्म तयोः प्रीतिं करिष्यति ।
मन्त्रज्ञो वामदेवस्तु भगवानास्त एव हि ॥ ४७ ॥

दश । (74) यद्येवं तदयमेव जामदग्न्यविजयमहोत्सवः प्रसज्यतामभिषेकमहोत्सवेन ।

रामः । इदमिदानीं कथम् ?

परोहन्ति विवर्धन्ते । ईदृशा अपि गुणसम्पन्ना मानुषा भवन्तीति भावः ।

(73) प्रकृतयः प्रजाः एकायनीभूय एकाग्रचित्तेन ऐकमत्येन वा । यस्तवाऽयं तनूजः नन्दनः रामः त्वय्या अभ्यनुज्ञाताः आस्थाता रक्षकः । स्वामिनः भर्तुः तव प्रसादात् अद्यैव तेन रामभद्रेण राज्ञा राजन्वत्यः माधवत्यः सत्यः लब्धक्षेमाः अधिगतकुशलाः पूर्णकामाः फलितमनोरथाः चरामः वर्त्तामहे । रामं राज्येऽभिषिञ्चस्विति भावः ।

(74) प्रसज्यतां सम्बध्यतां रामस्याभिषेकमहोत्सवेन ।

दश। (75) सुमन्त्र ! संनिधाप्यन्तामाभिषेचनिकाः सम्भाराः। यश्च येनार्थी स तेन पर्य्याप्तकामः कर्त्तव्यः।

रामः। उपसृत्य, प्रणम्य च। अहं तावदर्थी।

दश। वत्स ! केन।

रामः।—

योऽसौ वरद्वयन्यासस्त्वां माताद्य मध्यमा।
यथेष्टं नाथते तात ! तत्प्रसादार्थिनो वयम्॥ ४८॥

दश।—

(76) सत्यसन्धा हि राघवः किं वत्स ! विचिकित्ससे।
त्वयि दूतेऽपि कस्तस्य प्राणानपि धनायते॥ ४९॥

रामः। वत्स ! वाच्यताम्।

लक्ष्म। कस्त्वे केन वरेणेत्यादिकं वाचयति।

इतरे। कथमन्यदेव किमपि। हा हा ! हताः स्मः।

राजा। मूर्च्छति।

रामलक्ष्मणौ। तात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

---

(75) "आभिषेचनिकं द्रव्यं रामार्थमुपकल्पितम्॥ यातकुम्भञ्च रुचिरं भद्रासनमलङ्कृतम्। उपकल्पितमास्तीर्य व्याघ्रराजस्य चर्मणा॥ गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमादाहृतं जलम्।........."रा०, २, १२, ९—१२, । आभिषेचनिका अभिषेकसम्बन्धाः। यो यत् याचते तस्य तन्मनोरथः पूरयितव्यः।

(76) राघवः रघुवंश्याः सत्यसन्धाः सत्यप्रतिज्ञाः। किं विचिकित्ससे

जन । (77) इक्ष्वाकुवंशतिलकस्य नृपस्य तस्मिन्

पत्नी विशुद्धिमति राजकुले प्रसूता ।

अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्य्या-

दार्य्या सती कथमहो ! महदद्भुतं नः ॥ ५० ॥

रामः । तात तात !

सत्यसन्धाः स्थ यदि वा, रामो यदि च वः प्रियः ।

तत् प्रसीदतु तातो नः, पूर्णकामास्तु मध्यमा ॥ ५१ ॥

दश । एवमस्तु का गतिः ।

जन । हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण

(78) पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यदिक्ष्वाकुभिर्धृतम् ।

त्वया तत् चीरकण्ठेन प्राप्तमारण्यकं व्रतम् ॥ ५२ ॥

वत्से जानकि ! धन्यासि यस्यास्ते गुरुनियोगादेव भर्त्तु-रनुगमनम् ।

विलम्बसे । कः तस्य निजस्य प्राणान् अपि धनायते गणयति । "तस्याः" इति पाठो न शोभनः ।

(77) इक्ष्वाकुवंशतिलकस्य रघुवंशप्रदीपस्य नृपस्य दशरथस्य पत्नी, तस्मिन् विख्याते विशुद्धिमति पावने कैकयराजवंशे प्रसूता जाता, आर्या पूज्या सती कैकेयी किमपि अकथनीयम् अत्याहितं भीषणं रामस्य विवासनरूपं राक्षसकर्म्म कथं कुर्यात् । अहो महदाश्चर्यमस्माकं प्रतिभाति ।

(78) पुत्रेषु संक्रान्ता निहिता लक्ष्मीः राजश्रीः यैः तैः सर्वैः इक्ष्वाकुभिः रघुराजैः यत् व्रतं धृतम् । "गलितवयसामिक्ष्वाकूनामिद"

दश। (79) हा वत्से जानकि! कङ्कणधरैव रक्षसामुप-
नीतास्युपहारताम्।

[इत्युभौ मूर्च्छतः।

रामः। (80) अत्यापन्नो गुरुजनः कथं नामैतत्?

लक्ष्म। आर्य्य ईदृशोऽयमायातः करुणस्नेहसंवेगः। किमत्र क्रियते प्रतिविहितं च नः कालहरणं भरतजनन्या। तदलमतिस्नेहकातर्य्येण।

रामः। साधु आचारनिष्ठुर! साधु! अमनुष्यसदृशस्ते चित्तसारः। तद्वत्स! वैदेहीमानय।

[लक्ष्मणो निष्क्रान्तः।

भरतः। (81) मातुल मातुल! युक्तमेतद्गो गृहस्य।

युधाजित्। वत्स! उद्भ्रान्तः संत्रस्तोऽस्मि।

(82) पतिर्मृत्योर्वक्त्रे व्रजति, वनमेतत् सुतयुगं,
वधूटी रक्षोभ्यो वलिरिव वराकी प्रणिहिता।

ह्वि कुलव्रतम्" इति रघुः, ३, ७०। क्षीरं मातृदुग्धं कण्ठे यस्य तेन शिशुना त्वयारण्यवासः प्राप्तः।

(79) कङ्कणधरैव विवाहानन्तरमेव। उपहारतां नीताऽसि वने राक्षसाः सन्ति तैर्भक्षिता भविष्यसीति भावः।

(80) अत्यापन्नः संमूढः।

(81) गृहस्य कुलस्य तव भगिन्याः कैकेय्या इत्यर्थः।

(82) पतिः स्वामी दशरथः मृत्योः वक्त्रे मुखे व्रजति गच्छति।

निरालम्बो लोकः कुलमयशसा तच्च निहतं,
स्वसुर्मे दौरात्म्यं जगदविकलं विक्लवयति ॥ ५३ ॥

ततः प्रविशति लक्ष्मणः सीता च ।

लक्ष्म । आर्य्य ! इयमार्य्या ।

रामः । इत इतः । सीतालक्ष्मणाभ्यां सह गुरुजनं प्रदक्षिणीकृत्य । मातुल !

(88) एष तातश्च तातश्च प्रियापत्याश्च मातरः ।
आश्वासनीयाः शोकेऽस्मिन् भवतैव, गता वयम् ॥५४॥

[इति परिक्रामति ।

युधा । सावेगम् । कथं वारण्ये त्यजामि ? इत्यायातुधावति ।

भरतः । अनुगच्छन् । मातुल ! ब्रूहि किमिदानीं करोमि ?

युधा । रामभद्र रामभद्र ! अपेचस्व पादपरिचारकमरण्यानुचरं भरतम् ।

एतत् सुतयुगं अनयद्वयं रामलक्ष्मणौ वनं व्रजतीति शेषः । वराकी दीना वधूटी सीता रक्षोभ्यो बलिः उपहार इव प्रणिहिता दत्ता । लोकः निरालम्बः निराश्रयः जात इति शेषः । तत् कुलञ्च अयशसा अपयशसा निहतं कलुषितम् । मम स्वसुः भगिन्याः दौरात्म्यं दुराचारः अविकलं सर्वं जगत् विक्लवयति आकुलयति ।

(88) एष तातः पिता दशरथः । एष तातः श्वशुरो जनकः ।

रामः। (84) नन्वस्यापि वर्णाश्रमरक्षणे गुरुनियोगः।

भर। लक्ष्मणस्य शत्रुघ्नस्य वा तदस्तु।

रामः। किमत्र कस्यचित् स्वरुचिः ?

भर। एतावती मम स्वरुचिः।

रामः। आः! अयं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन वा गुरुमुल्लङ्घयितुम् ?

भर। हा हा! कथं परित्यक्तोऽस्मि मन्दभाग्यः ?

[इति मूर्च्छति।

युधा। वत्स! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

भर। आश्वस्य। मातुल मातुल! धारयस्व माम्।

युधा। वत्स! एवं तावत्। भरतस्य कर्णे कथयित्वा। रामभद्र! एवमयं विज्ञापयति—यदेतद्भगवता शरभङ्गेन प्रेषितं (85) तपनीयोपानद्युगलं तदार्य्यः प्रसादीकरोत्विति।

रामः। (85) तदुन्मुच्य। गृहाणेदं वत्स!

प्रियाणि अपत्यानि सन्तानाः यासां ताः मातरश्च भवतैव अस्मिन् शोके आश्वासनीयाः पर्यवस्थापनीयाः। वयं गताः।

(84) वर्णाश्रमाणां रक्षणे प्रजापालने गुरोः नियोगः आदेशः।

(85) तपनीयोपानद्युगलं स्वर्णपादुकायुग्मम्। उन्मुच्य स्वपादयोः अपनीय। "एतस्मिन्नन्तरे शिष्याः शरभङ्गस्य धीमतः। उपायनमनुप्राप्ता गृहीत्वा कुशपादुके॥ मुनेस्तु कुशलं पृष्ट्वा निवेद्य स महात्मनः। राघवः प्रतिजग्राह त उभे कुशपादुके॥......सोऽधिरोप्य महातेजाः पादुके

भर । शिरस्यारोप्य । आर्य्य—

रामः । (86) परिष्वज्य । मत्पादस्पृष्टिकया प्रतिनिवर्त्तस्व । संप्रति सम्भावय चिरप्रमूढौ तातौ ।

भर । अयमिदानीमहम्—

(87) नन्दिग्रामे जटां बिभ्रदभिषिच्यार्य्यपादुके ।
पालयिष्यामि पृथिवीं यावदार्य्यो निवर्त्तते ॥ ५५ ॥

[सीतारामौ प्रदक्षिणीकरोति ।

लक्ष्म । आर्य्य भरत ! लक्ष्मणः प्रणमति ।

भरतः । परिष्वज्य, बाष्पस्तम्भं नाटयति ।

रामः । वत्स ! तातौ सम्भावय ।

भर । कष्टमद्यापि नोच्छ्वसितः । [इति वीजयति ।

जन । समुच्छ्वस्य सर्वतोविलोक्य । हा हा मुषितोऽस्मि ।

दश । उच्छ्वस्य । वत्स रामभद्र ! न गन्तव्यम् न गन्तव्यम् ।

अधिरोप्य च । प्रायच्छत तदा धीमान् भरताय महात्मने ॥" इति रा०. २. १२१. १६—१७. २१. ।

(86) "शापितोऽसि मया वीर सीतया लक्ष्मणेन च । न च त्वामभिभाषेय यद्ययोध्यां न गच्छसि ॥" इति रा०. २. १२१. १०. । सम्भावय स्थिरीकुरु ।

(87) "स वल्कलजटाचीरमुनिवेषधरः प्रभुः । पादुके त्वभिषिच्याथ .... । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पूजितो मन्त्रिभिः सह । यावदागमनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥" इति रा०. २. १२७. १४-१७-१२-१८. । नन्दिग्रामोऽयोध्यायाः प्रामवस्थितः ।

(88) *प्राणाः पतन्ति, परितस्तमसा वृतोऽस्मि,

मर्म्मच्छिदो मम रुजः प्रसरन्त्यपूर्वाः ।

अक्ष्णोर्मुखेन्दुमुपधेहि, गिरं च देहि,

हा ! पुत्र ! मय्यकरुणः सहसैव मा भूः ॥ ५६ ॥

मोन्मादमिव निर्भरम् । भोः ! क्व प्रविशामीदानीं मन्दभाग्यः ?

[इति विक्लवो भरतजनकाभ्यां नीयमानो निष्क्रान्तः ।

युधा । वत्स रामभद्र रामभद्र !

(89) एकीभूय शनैरनेकसमयव्युत्पन्नमेकक्रियं

मुक्ताक्रन्दमितस्ततः किमिदमित्युद्भ्रान्तमारोनरम् ।

एतत्तत् पुरमन्यथैव सहसा संजातमावेद्यते

यस्मिन् कर्दमितेषु वर्त्मसु घनैर्बाष्पाम्बुभिर्दुर्दिनम् ॥ ५७

* प्रयान्तीव प्राणाः सुतनु ! हृदयं ध्वंसत इव,
ज्वलन्तीवाङ्गानि प्रसरति समन्तादिव तमः ।
....
तदक्ष्णोरानन्दं वितर मयि मा भूरकरुणा ॥ मा० मा० ९. ४३. ।

(88) प्राणाः पतन्ति निष्क्रामन्ति । परितः सर्वतः तमसा अन्धकारेण वृतः निरुद्धः अस्मि । मम अपूर्वाः अननुभूतपूर्वाः मर्मच्छिदः मर्मघातिनः रुजः व्यथाः प्रसरन्ति बहुलीभवन्ति । अक्ष्णोः मम नयनयोः पुरतः मुखेन्दुं चन्द्राननम् उपधेहि उपस्थापय । गिरं च देहि ब्रूहि ।

(89) एकीभूय सम्भूय शनैः अनेकसमये व्युत्पन्नं समाप्तम्, एका

रामः। मातुल मातुल! प्रतिनिवर्त्तस्व। अयञ्च वो हस्ते भरतः।

युधा। अनुरुध्यस्व मामनुगच्छन्तम्।

रामः। शान्तम्। गुरवो यूयं नानुगन्तारः। आत्मना तृतीयेन गन्तव्यमित्यम्बाया आदेशः।

युधा। किमहमेकोऽनुगच्छामि, अपितु सबालवृद्धाः प्रकृतयः। किं न पश्यसि ?

(90) स्कन्धारोपितयज्ञपात्रनिचयाः स्वैर्वाजपेयार्ज्जितै-
श्छत्रैर्वारयितुं तवार्ककिरणानिति महाब्राह्मणाः।
साकेताः सह सैनिकैरनुपतत्पत्नीगृहीताग्नयः
प्राक्प्रस्थापितहोमधेनव इमे धावन्ति वृद्धा अपि ॥५८॥

रामः। मातुल मातुल! गुरुभिरेव शिशवो धर्म्मलोपात् पालयितव्याः तत् प्रसीदतु नः प्रतिनिवृत्य, निवर्त्यतामयं महाजनः। [इति प्रणमति।

क्रिया कर्म यत्र तद्यथा तथा सक्तः विक्रुष्टः आक्रन्दः रुदितं यत्र तत्, इतस्ततः किम् इदम् इति उद्भ्रान्ताः संमूढाः नारीनराः स्त्रीपुरुषाः यत्र तत्। तत् एतत् अयोध्यापुरं सहसा अन्यथैव भिन्नाकारमेव सञ्जातम्। यस्मिन् पुरे घनैः निविडैः वाष्पाम्बुभिः त्वद्विरहशोकाकुलानां नयनजलैः कर्द्दमितेषु पङ्किलेषु वर्त्मसु मार्गेषु दुर्दिनं वर्षुकदिनम् आवेद्यते तद्वत् प्रतिभाति।

(90) स्वैः स्वकीयैः वाजपेये यज्ञे अर्जितैः लब्धैः छत्रैः आत-

सुधा। वत्सोत्तिष्ठोत्तिष्ठ। एष वो वञ्चयित्वा प्रजाः क्वापि मन्दभाग्यो गच्छामि।

त्वां लक्ष्मण महाबाहो ! त्वां च वैदेहनन्दिनि !
आमन्त्रये निवृत्तोऽस्मि पापः कल्याणमस्तु वाम् ॥५९॥

रुदन् प्रतिनिवृत्य। अहो ! नु खलु भोः !

(91) प्रतिमन्वन्तरं भूतैर्गीयमाना चरिष्यति।
प्रातः पवित्रं लोकानामियं चारित्रपञ्जिका ॥ ६०॥

[इति निष्क्रान्तः।

लक्ष्म। (92) कथितमार्य्यस्य शृङ्गवेरपुरवास्तव्येन निषादपतिना गुहेन तत्प्रदेशपर्य्यन्तावस्कन्दिनो विराधराक्षसस्य दुर्विलसितम्।

पत्रैः तव अर्कस्य सूर्यस्य किरणान् वारयितुम् एते स्कन्धेषु आरोपितः निहितः यज्ञपात्राणां निचयः समूहः यैः ते, साकेताः अयोध्यावासिनः महाब्राह्मणाः सैनिकैः योधैः सह, अनुपतन्तीभिः अनुगच्छन्तीभिः पत्नीभिः गृहीतः अग्निः येषां ते, प्राक् अग्रतः प्रस्थापिताः हता होमधेनवः यैः ते, इमे द्रुता अपि धावन्ति। "साकेतः स्यादयोध्यायाम्" इति यादवः।

(91) मनोः अन्तरं राज्यकालः मन्वन्तरम्। प्रतिमन्वन्तरं युगे युगे भूतैः प्राणिभिः गीयमाना कीर्त्यमाना रामस्य इदं चारित्रस्य शीलस्य पञ्जिका पत्रिका लोकानां प्रातः पवित्रम् अघमर्षणं चरिष्यति भविष्यति।

(92) रा०. २. ४६. अ०. वर्णनादयमाद्याधुनिकमिर्जापुरसन्निहितसुपगङ्गं शृङ्गवेरपुरमासीदित्यवगम्यते। अधुनाऽप्येतन्मण्डलमार्द्रक-

रामः। (93) तेन विराधहतकोन्मथनाय सन्निकृष्टप्रयागमनुषक्तमन्दाकिनीपवित्रमेखलं चित्रकूटं नामाचलमुपेत्य मुनिभिरुपजुष्टतीर्थं रक्षांसि निहत्य, दण्डकां प्राप्य, सन्निहितगृध्रराजं क्रमेण यामो जनस्थानम्।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे।

इति चारित्रं नाम चतुर्थोऽङ्कः।

सङ्कुलम्। खर्वटाख्या अतिह्रस्वका विन्ध्यशैलनिवासिनो निषादा इति वि०. १. १२. ३४—३६.। मनौ तु ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातो निषाद इति श्रूयते १०. ८.। तत्प्रदेशपर्यन्तम् अवस्कन्दिनः अभिचरतः। दुर्विलसितं दुर्वृत्तम्।

(93) विराधहतकोन्मथनाय दुष्टस्य विराधस्य उच्छेदाय। सन्निकृष्टप्रयागं प्रयागसन्निहितम्। अनुषक्तया संलग्नया मन्दाकिन्या भागीरथ्या पवित्रा मेखला नितम्बो यस्य तम् अचलं पर्वतम्। तुन्दिलखण्डस्यस्य चित्रकूटस्य संस्थानं रा०. २. ५५. अ०. उक्तम्। उपजुष्टतीर्थं सेविततीर्थम्। गोदावर्याः प्रायेणोदीच्यां दण्डकारण्यमासीज्जनस्थानञ्च तस्याः पूर्वांश इति प्रतिभाति रामायणवर्णनया। सन्निहितः गृध्रराजः जटायुः यस्य तत् जनस्थानं यामः गच्छामः। "अश्रौषं पतितं चाहं जनस्थाने जटायुषम्" इति रा०. ४. ६०. २१.।

इं लण्डनगरेन्द्रस्य मध्यायतनवादिना।
भारतेश्वरभृत्येन चारित्रमुज्ज्वलीकृतम्॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(1) ततः प्रविशति सम्पातिः ।

सम्पा । (2) नूनमद्य वत्सजटायुरभिवादनाय मलयकन्दरकुलायमुपसीदति । तथाहि——

(3) पर्य्यायक्षणदृष्टनष्टककुभः संवर्त्तविस्तारयो-
र्नीहारीकृतमेघमोचितधुतव्यक्तस्फुरद्विद्युतः ।
आरात्कौञ्चखगात्खगीकृतगुरुग्रावोच्चयश्रेणयः
श्येनेयस्य वृहत्पतत्रधुतयः प्रख्यापयन्त्यागमम् ॥ १ ॥

---

(1) जटायुःसम्पाती गरुड़पुत्रौ । यथोक्तं रामायणे "विनतायाः सुतो राम जज्ञाते गरुडारुणौ ॥ तस्माज्जातोऽस्मि गरुडात् सम्पातिश्चाग्रजो मम । जटायुषं तु मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिन्दम ॥" इति ।

(2) नूनम् असंशयम् । अनुजत्वात् वत्सजटायुरिति सम्भाषणम् । अभिवादनाय पूजनाय । मलयस्य पर्वतस्य कन्दरे गुहायां कुलायः नीडः मलयकन्दरकुलायः । उपसीदति उपसर्पति । रामायणे विन्ध्यकन्दराभिधानम उक्तः । तस्य जनस्थानादुत्तरत्वादसम्भवादत्र मलयगिरिरुक्तः । पक्षित्वेन कुलायश्च योजितः ।

(3) संवर्त्तविस्तारयोः आकुञ्चनप्रसारणयोः पर्यायेण पर्यायक्रमेण क्षणं दृष्टाः क्षणञ्च नष्टाः अदृश्याः ककुभः दिशः याभ्यः ताः । नीहारीकृतैः तुषारभावं प्रापितैः मेघैः मोचिताः विसृष्टाः तदनन्तरं धुताः

(4) दूरोद्वेल्लितवाडवस्य जलधेरुल्लोलभिन्नाम्भसो
रन्ध्रैरापतितेन वेगमरुता पातालमाध्मायते।
यद्वैकुण्ठवराहकण्ठकुहरस्फारोच्चरद्भैरव-
ध्वानोच्चण्डमकाण्डकालरजनीपर्जन्यवद्गर्जति ॥ २ ॥

प्रविश्य जटायुः ।—

कम्पिताः व्यक्तं स्फुटं स्फुरन्त्यः विद्युतः यासु ताः। आरात् दूरं कीर्णाः विक्षिप्ताः खण्डखण्डीकृतानां शब्दायितानां गुरूणां महतां पाथोदश्यामानाम् उपलराशीनां पर्वतानामिव यावत् श्रेणयः याभ्यः ताः। श्यैनेयस्य श्येनीपुत्रस्य जटायुषः बृहतोः विशालयोः पतत्रयोः पक्षयोः धुतयः कम्पाः आगमं तस्य आगमनं प्रख्यापयन्ति कथयन्ति।

(4) दूरम् अत्यूर्ध्वम् उद्वेल्लितः उद्भूतः वाडवः और्वानलः यस्य तस्य, उल्लोलैः महातरङ्गैः भिन्नानि मिश्रितानि अम्भांसि जलानि यस्य तस्य, जलधेः समुद्रस्य रन्ध्रैः आपतितेन वेगमरुता जटायुषो वेगभिन्नेन वायुना पातालम् आध्मायते स्फीतीक्रियते। यत् वायुपूरितं पातालं वैकुण्ठवराहस्य भगवतो विष्णोः वराहावतारस्य कण्ठकुहरात् कन्दरसदृशात् महाकण्ठात् स्फारं विपुलम् उच्चरत् उद्गीर्यमाणं भैरवं भीषणं ध्वानं ध्वनिरिव उच्चण्डम् उग्रम् अकाण्डे अकाले कालरजन्यां प्रलयकालीनरात्रौ पर्जन्यवत् मेघ इव गर्जति। "एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्यां पृथिवीधरः। सामस्वरध्वनिः श्रीमान् जगर्ज परिघर्घरम् ॥ ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः। रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥" इति वि०, १, ४, २५–२६.।

(5) कावेरीवलयितमेखलस्य साना-
वेकस्मिन् मलयगिरेर्दिवः पतामि ।
यत्रार्यो निवसति काश्यपः शकुन्तः
शैलेन्द्रोऽपर इव विप्रयुक्तपक्षः ॥ ३ ॥

(6) विस्रंसयन्ती परिरभ्य पक्षौ
जाता ममाप्युत्पतनश्रमार्त्तिः ।
शक्तिर्हि कालस्य विभोर्जराख्या
शक्त्यन्तराणां प्रतिबन्धहेतुः ॥ ४ ॥

---

(5) कावेर्या वलयिता वलयाकारेण परिगता मेखला नितम्बो यस्य तस्य मलयगिरेः । नीलगिरिरेव मलयाचल इत्यस्माभिरुच्यते । एकस्मिन् सानौ प्रस्थे दिवः नभसः पतामि । अपरः अन्यः शैलेन्द्रः महापर्वतः इव विप्रयुक्तपक्षः विनष्टपतत्रः (५. ८. टीका) आर्यः मदग्रजः काश्यपः कश्यपसन्तानः शकुन्तः पक्षी सम्पातिः यत्र निवसति । कश्यपो हि सम्पातिजनकस्य गरुडस्य भारतानुसारेण पिता (१. १६. अ०) रामायणानुसारेण च मातामहीप्रसविता (रा०. ३. २०. अ०) । पुरा किल पर्वताः पक्षवन्त आसन्, संरम्भेन बलभिदा वज्रेण पक्षाश्छिन्ना इति पौराणिकी कथात्र सूचीकृता ।

(6) परिरभ्य अभिभूय पक्षौ विस्रंसयन्ती शिथिलीकुर्वन्ती ममाऽपि महाबलशालिनोऽपि उत्पतनस्य उड्डयनस्य श्रमेण आयासेन आर्त्तिः खेदः जाता । विभोः प्रभविष्णोः कालस्य जराख्या शक्तिः हि शक्त्यन्तराणाम् अन्येषां शक्तीनां प्रतिबन्धहेतुः । जरया सर्वाः शक्तयो निरुध्यन्ते । अतो ममाऽपि खेदः सञ्जात इति भावः ।

(7) तदयमार्य्यो मन्वन्तरपुराणगृध्रराजः सम्पातिः । अहो भ्रातृस्नेहः ।

(8) पुरा कल्पे दूरोत्पतनखुरलीकेलिजनिता-
त्तिप्रत्यासङ्गात् परितपति गात्राणि तपने ।
अवष्टभ्यासौ मामुपरिततपक्षः शिशुरिति
स्वपक्षाभ्यां प्लोषादविकलमरक्षत् करुणया ॥ ५ ॥

---

(7) मन्वन्तरेषु पुराणः वृद्धः मन्वन्तरपुराणः कल्पादौ जात इति भावः । कल्पस्याऽऽदावित्यादिश्लोकेन स्फुटीकृतमेतत् । "षष्टिवर्षसहस्राणि मम जातस्य राघव । पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुशासतः ॥" इति (रा०. ३. ५२. २६.) सीताहरणे जटायुवाक्यं दृष्ट्वा तस्य सम्पातेश्च त्रेतायुगमुखे जातत्वं रामायणसम्मतमित्याकलयामः । कविना तु तयोः कश्यपोद्भूतिं कक्षीकृत्य मन्वन्तरपुराण इत्युक्तम् ।

(8) पुरा कल्पे आदिकाले दूरं यत् उत्पतनम् उड्डयनं तस्य खुरल्या अभ्यासेन या केलिः विनोदः तज्जनितात् अतिप्रत्यासङ्गात् औद्धत्यात् सूर्यमण्डलसमीपगमनादिति भावः मम गात्राणि अवयवान् परितपति दहति तपने सूर्ये असौ सम्पातिः शिशुरिति मम शिशुत्वात् करुणया दयया अवष्टभ्य सदर्पम् उपरि ततौ विस्तृतौ पक्षौ येन स सन् प्लोषात् दाहात् माम् अविकलं सम्पम् अरक्षत् । "अहं पुरा जटायुश्च भ्रातरौ रूढयौवनौ । बलेन दर्पिताशावां बलजिज्ञासया खगौ । सूर्यमण्डलपर्यन्तं गन्तुमुत्पतितौ मदात् ॥ बङ्कयोजनसाहस्रं गतौ तत्र प्रतापितः । जटायुषं परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य मोहतः ॥ स्थितोऽहं रश्मिभिर्दग्धपक्षोऽपतन् विन्ध्यमूर्धनि । पतितो दूरपतनात् मूर्च्छितोऽहं कपीश्वराः ॥" इत्यध्यात्मरामायणम् ।

उपसृत्य । (9) आर्ये काश्यप ! त्वां जटायुरभिवादयते ।

अरु० । एह्येहि वत्स !

(10) त्वया पुत्रवती श्येनी सुप्रभाणां चक्रवर्त्तिना ।
गरुत्मतेव वीरेण विनता नः पितामही ॥ ६ ॥

(11) परिष्वज्य । वत्स जटायो ! अपि कालविप्रकर्षान्मन्दी-
भूतः पितृमरणशोको रामभद्रस्य ।

जटा । (12) तस्य विद्यातपोवृद्धसंयोगः स्वा च धीरता ।
न्याय्यो रक्षाधिकारश्च दौर्मनस्यं व्यपोहति ॥ ७ ॥

अरु० । (13) हृष्टं विराधमांसानां गृध्रैरावेदितं हि मे ।
चित्रकूटाद्यथा रामः शरभङ्गाश्रमं गतः ॥ ८ ॥
तदा च शरभङ्गेन हव्यवाहे हुता तनुः ।
अथोपसेदिवान् रामः सुतीक्ष्णादीन् मुनीनपि ॥ ९ ॥

---

(9) काश्यप कश्यपोद्भव । ५. ५. टीका ।

(10) चक्रवर्त्तिना अधिराजेन । गरुत्मता गरुडेन । ५. १. टीका ।

(11) कालस्य विप्रकर्षात् दूरत्वात् दीर्घकालत्वात् बहुदिवसव्यपगमादिति भावः । मन्दीभूतः लघूभूतः । पितुः दशरथस्य मरणात् शोकः ।

(12) विद्यायां तपसि च वृद्धाः विद्यातपोधना इत्यर्थः । तैः वृद्धैः तस्य संयोगः सङ्गः, स्वा निजस्य च धीरता धैर्यं, न्याय्यः उचितः च रक्षाधिकारः राक्षसादिवधेन प्रजापालनाधिकारः दौर्मनस्यं विषादं व्यपोहति दूरीकरोति ।

(13) विराधमांसानां तृप्तैः रामविनाशितस्य (रा०, ३, ८,) विरा-

जटा । बाढम् । अधुनागस्त्यवचनाद्रामः पञ्चवट्यां प्रतिवसति ।

सम्पा । (14) चिरात् स्मृत्वा । आः अस्ति जनस्थाने पञ्चवटी नाम गोदावरीतटोद्देशः । वत्स जटायो ! विषयबाहुल्यं कालविप्रकर्षश्च नः स्मृतिं मुष्णाति ।

(15) कल्पस्यादौ मम परिचयस्तावदासीदुदस्याद्
यावद्विष्णोरुपरि चरणश्चारुगङ्गापताकः ।
पर्य्यन्तेष्वप्यवधिवलयस्तेजसां यावदद्रि-
र्लोकालोकः परिकलयिता सप्तमस्याम्बुराशेः ॥ १० ॥

धरावसस्य मांसपूरितोदरैः । "अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा" इत्यादिस्थलेषु तृप्तेन षष्ठीप्रयोगो दृश्यते । स्वभ्रैः मे मह्यम् आवेदितम् । यथा रामः चित्रकूटात् पर्वतात् शरभङ्गस्य मुनेः आश्रमं गतः । तदा तेन हव्यवाहे अग्नौ तनुः शरीरं हुता । यदुक्तं रामायणे "ततोऽग्निं स समाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवत् । शरभङ्गस्तपःसिद्धः प्रविवेश हुताशनम् ॥" इति ३. ५. ३१. । तदनन्तरं रामः सुतीक्ष्णादीन् उपसेदिवान् प्राप । ३. ११. अ०. ।

(14) गोदावरीतटोद्देशः गोदावरीतटस्थः प्रदेशः । स्मृतिं मुष्णाति विस्मारयति ।

(15) कल्पस्य आदौ प्रारम्भे मम परिचयः विज्ञानं तावत् आसीत् यावत् विष्णोः त्रिविक्रमस्य वामनस्य चरणः पादः चारुः गङ्गा आकाशगङ्गा एव पताका यस्य स सन् उपरि ऊर्द्ध्वम् उदस्थात् उत्थितवान् । बलिच्छलनाय वामनेन द्वितीयेन पादेन नभ आचक्रमे इति भा०, ८.२०.

जटा । (16) तत्रैकदा रघुनन्दनं वृषस्यन्ती शूर्पणखा प्राप्ता ।

सम्पा । अहो निर्मर्याद[illegible] !

(17) अनेकयुगजीविन्यास्त्रेता यस्यास्त्रयोदशी ।
सा क्षीरकण्ठं तं वत्सं लज्जयन्ती न लज्जिता ॥ ११ ॥

जटा । (18) तस्याश्च कर्णनासोष्ठकर्त्तनेन न्यवीविशत् ।
दशाननतिरस्कारप्रशस्तिमिव लक्ष्मणः ॥ १२ ॥

अध्याये द्रष्टव्यम् । तत्र च दिव्यसरिदस्य पताका बभूवेति कवेरभिप्रायः । पर्यन्तेषु प्रान्तेषु यावत् सप्तमस्य अम्बुराशेः जलधेः स्वादूदकस्य समुद्रस्य परिकलयिता परिगन्ता सीमेति भावः तेजसाम् आलोकानाम् अवधिवलयः बलयाकारः अन्तः अद्रिः पर्वतः लोक्यते पार्श्वेन न लोक्यते च पार्श्वान्तरेणेति लोकालोकः । समग्रे द्यावापृथिव्यौ मम परिचित आस्तामिति भावः । "स्वादूदकस्य परतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चना भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्तथा शैलो योजनाऽयुतविस्तृतः । ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् ॥" इति वि०, २, ४, ९४–९६, ।

(16) वृषस्यन्ती कामयन्ती । "अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां क्यच्" इति दीक्षितः ।

(17) त्रेता यस्या त्रयोदशी परिणाम इति भावः । न लज्जिता निर्लज्जा । क्षीरकण्ठं शिशुम् ।

(18) "इत्युक्तो लक्ष्मणः क्रुद्धस्तस्य रामस्य पश्यतः । खड्गेन तस्याश्छिच्छेद कर्णनासां निरुद्ध्य ताम् ॥" इति रा०, ३, २४, २०, ।

सम्पा । (19) तन्निमित्तकस्तर्हि कश्चिदनुबद्धः परैरभि-योगः ?

जटा । बाढम् । एकाकिनैव च [illegible]मभद्रेण

(20) चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।
त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो मृधे हताः ॥ १२ ॥

दशाननस्य रावणस्य तिरस्कारस्य प्रशस्तिं कीर्तिम् इव न्यवीविशत् निवेशयामास तामिति शेषः ।

(19) तर्हि तदा । परैः शत्रुभिः राक्षसैः अभियोगः अवस्कन्दः अनुबद्धः आसक्तः ।

(20) दूषणश्च खरश्च त्रिमूर्धा त्रिशिराश्च दूषणखरत्रिमूर्धानः मृधे युद्धे हताः । खरः शूर्पणखाया मातृष्वसेयो भ्राता दण्डकारण्य-रक्षिता, रा०, ७. २४. ३७. । तद्बलनायको दूषणः, रा०, ३. २८. १७. । तदनुचरस्त्रिशिराः, रा०. ३. २६. ३२. । प्रायेण रा०. ३. ४०. १८, श्लोकस्य प्रथमार्धस्य संवादितयाऽस्य श्लोकस्य पूर्वार्धं केचिदुत्तरचरित-प्रकाशकाः "चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्" इति पठन्ति । तन्न सङ्गतं यतो रामायणे चतुर्दशाधिकचतुर्दशसहस्राणां राक्षसानां वध उक्तः । यथा प्रथमतः शूर्पणखोत्तेजितः रामलक्ष्मणसीतावधाय "चतुर्दश निशाचरान् । आदिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥" ३. २५. २०. । रामबाणैः "शोणिताक्ता महाकाया विशतैरसुभिस्ततः । चतुर्दश निपेतुस्ते शरभिन्ना निशाचराः ॥" ३. २६. २१. । ततो "राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश । निर्यातानि जनस्थानात् खरस्य वशवर्तिनाम् ॥" ३. २८. १८. । तानि च "चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥" इति ३. ३२. १४. ।

स्मा। (21) आश्चर्य्यम्! अथवा नाश्चर्य्यमेतद्दाशरथौ। महत् पुनरपावृतं वैरद्वारमिति मन्यमानः संप्रमुग्धोऽस्मि। तद्वत्स जटायो! नास्मिन्नवसरे सीतारामलक्ष्मणास्त्वया क्षणमपि मोक्तव्याः।

(22) स्वसुः सोदर्य्यायाः कथमिव निकारं दशमुख-
स्तथा भूयोभूयः स्वजनविनिपातं च सहते।
मदान्धो मायावी प्रभुरमितवीर्य्योऽन्तिकचरः
सपत्नः कष्टं नो निपुणमनुपाल्या हि शिशवः॥ १४॥

(23) अहमपि समुद्रे कृताह्निकः शिवतातिपरिणतिमनुध्यास्यामि। [इति निष्क्रान्तः।

(21) महत् वैरद्वारम् अपावृतम् उद्घाटितमिति विचिन्त्य व्याकुलितोऽस्मि। मोक्तव्याः एकाकिनः परित्याज्याः।

(22) सोदर्य्यायाः सहोदरायाः स्वसुः भगिन्याः शूर्पणखायाः निकारम् अपमानं विरूपणमिति भावः। तथा भूयोभूयः वारं वारं स्वजनानां राक्षसानां विनिपातं वधं च दशमुखः रावणः कथमपि सहते? सपत्नः शत्रुः रावणः मदान्धः मदोन्मत्तः मायावी मायापटुः प्रभुः समर्थः अमितवीर्यः अनन्तशक्तिसम्पन्नः अन्तिकचरः समीपचारी। कष्टं नः अस्माकम्। हि यतः शिशवः रामादयः निपुणं कौशलेन अनुपाल्याः रक्षितव्याः।

(23) कृतम् आह्निकं दिनकृत्यं येन सः। शिवतातिपरिणतिं कल्याणवर्धनमघमर्षणम् अनुध्यास्यामि जपामि। "उत्थाय पुनरावश्य

जटा । उत्पत्य, गगनगमनमभिनीय ।

(24) एषोऽहं प्रलयमरुत्प्रचण्डरंहः-
संक्षिप्तप्रथिम पिबन्निवान्तरिक्षम् ।
क्षेपीयो मलयगिरेर्निवासभूभृत्-
संसक्तक्षितिरुहजालमभ्युपेतः ॥ १५ ॥

(25) अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनिर्मलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सततमभिष्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यदेशगो गिरिः प्रस्रवणो नाम । इयं च पञ्चवटी । विभाव्य । अये—

पश्चादप्सु निमज्य वै । मन्त्ररत्नं त्रियारन्तु जपेद्ध्यायन् सनातनम् ॥" इति हारीतः ।

(24) प्रलयकालीनस्य मरुतः वायोरिव प्रचण्डेन उग्रेण रंहसा वेगेन संक्षिप्तः सङ्कोचितः प्रथिमता विशालता यस्य तत् अन्तरीक्षं नभः पिबन् इव क्षेपीयः अतिक्षिप्रं मलयगिरेः मलयाचलात् निवासभूभृति अवस्थानमहीधरे संसक्तं लग्नं क्षितिरुहजालं वृक्षसमूहः यस्य तत् यथा तथा अभ्युपेतः आगतः ।

(25) अविरलानां निविड़ानाम् अनोकहानां वृक्षाणां निवहैः समूहैः निरन्तरम् अविच्छिन्नं स्निग्धेन निर्मलेन च परिसरारण्येन उपान्तवनेन परिणद्धया परिक्षिप्तया गोदावर्या मुखराः कृतकलकलाः कन्दराः गुहाः यस्य सः । अभिष्यन्दमानैः अतिरिच्यमानैः मेघैः मेदुरितः स्निग्धीकृतः नीलिमा नीलवर्णत्वं यस्य सः । जनस्थानस्य मध्यदेशगः मध्यस्थितः । " मध्यदेशगः" इत्यत्र " मध्यगः " इति "निर्म-

(26) *दूरं हृतश्चित्रमृगेण राम-
स्त्वया दिशा गच्छति लक्ष्मणोऽपि ।
ततः परिव्राडुटजं प्रविष्टो
धिग् व्यक्तरूपो दशकन्धरोऽयम् ॥ १६ ॥

प्रमादः । (27) † परःसहस्रैरायुक्तं पिशाचवदनैः खरैः ।
‡ रथं बधूटीमारोप्य पापः क्वाप्येष गच्छति ॥ १७ ॥

---

* नीतो दूरं कनकहरिणच्छद्मना रामभद्रः,
पश्चादेनं द्रुतमनुसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।
बिभ्यद्बिभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालाञ्च भिक्षुः,
धिक् कष्टं भोः प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् । अ०. रा०. ५. ७. ।

† पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः । रा०. ३. ३९. ७. ।

‡ कथमारोप्य वैदेहीमेष पापः क्व गच्छति । अ०. रा०. ५. ८. ।

स्तपरिसरः..." इत्यत्र च "नीलपरिसर..." इति पाठावुत्तरचरितस्थितौ । पूर्वघट्टस्य 'राजमन्द्री'सन्निहितांशः प्रस्रवणगिरिरिति तर्कयामः ।

(26) चित्रमृगेण हैमेन रौप्यबिन्दुशतचित्रेण (रा०. ३. ४८. अ०.) हरिणेन रामः दूरं हृतः आकृष्टः (५० अ०.) । "तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः । जगाम यत्र रामोऽसौ सीतां त्यक्त्वा महावने ॥ ...एतदन्तरमासाद्य दशग्रीवः प्रतापवान् । अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राट् छद्मना तदा ॥" ५२. १—४. । परिव्राट् भिक्षुः । उटजं रामस्य पर्णशालाम् । दशकन्धरः रावणः ।

(27) परःसहस्रैः सहस्राधिकैः खरैः अश्वतरैः । बधूटीं सीतां रथ आरोप्य । चिरन्तनाह्निकमेतत् ।

पौलस्त्य पौलस्त्य !

(28) धर्त्तारः प्रलयेषु ये भगवतो वेदस्य विश्वेश्वरा-
स्तेषामन्वयसम्भवस्य भवतः, स्नातस्य वेदव्रतैः।
जेतुर्नैतलसद्मनोऽपि, तपसा दृप्तस्य, राज्ञः सतो,
निन्द्या दुश्चरिता च नाभिजननी जाता कथं दुर्मतिः॥ १८॥

(29) कथमवज्ञया न शृणोतीव? आः! दुरात्मन्! नैर्ऋताप-
सद! तिष्ठ तिष्ठ—

तुण्डप्रोतशिरःकरोटिशिखराकृष्टिस्फुरत्प्रस्फुट-
क्लोमप्लीहयकृत्ततीरुधिरस्नायून्त्रजालस्य ते।

(28) ये भगवतो विश्वेश्वराः जगदीशाः प्रलयेषु वेदस्य धर्तारः रक्षितारः। तेषाम् अन्वयसम्भवस्य वंशोद्भवस्य पितामहप्रपौत्रस्य भवतः वेदव्रतैः स्नातस्य वैदिकानुष्ठानाभिज्ञस्य। अतो वेदविरुद्धं परस्त्रीहरणं विशेषेण विगर्हितमिति भावः। रावणः किल तपस्यया पितामहमतोषयत् (रा०. ७. १०. अ०.)। तस्माद्ध वैदिकानुष्ठानानि कृतवान्। उपपन्नमनस्तस्य वेदव्रतैः स्नातस्येति विशेषणम्। नितलसद्मनां पातालनिवासिनाम् अधिपतिः नैतलसद्मा यमः तस्याऽपि जेतुः विजयिनः (रा०. ७. २१.—२. अ०.)। अतश्चौरिकया परस्त्रीहरणमतिनिन्द्यमिति भावः। तपसा दृप्तस्य अवलिप्तस्य, सतो राज्ञः कथं निन्द्या दुश्चरिता दुराचारा च नाभिजननी कलङ्ककरी दुर्मतिः जाता।

(29) निर्ऋतिरकल्याणं येषां ते नैर्ऋताः राक्षसाः। तेषाम् अपसद अधम। तुण्डेन मुखेन प्रोतायाः सम्बद्धायाः शिरसः करोट्याः कस्थ्नः शिखरस्य अग्रभागस्य आकृष्ट्या आकर्षणेन स्फुरन्ति चञ्चलानि

अत्युग्रक्रकचप्रचण्डनखरोत्कृत्तक्वणत्कीकसै-

रङ्गैः खण्डितकण्ठराधमनिभिः श्येनीसुतस्तृप्यतु ॥१९॥

[निष्क्रान्तः ।

[इति विष्कम्भकः ।

प्रविश्य लक्ष्मणः । (30) हा !—आर्य्ये ! क्वासि ? कष्टं दशाविपाकमनुभवत्यार्य्यो मारीचात् ।

एष मूर्त्त इव क्रोधः शोकाग्निरिव जङ्गमः ।

कष्टाद्बिभर्त्ति ह्रुल्लेखज्वालासंवेगिनीं तनुम् ॥ २० ॥

तथाहि ।—

प्रस्फुटानि विस्रमराणि कोमलानि हृदयकड्गनानि तेषु स्थितानि उष्णानि रुधिराणि रक्तानि स्नायवः अन्त्रजालानि जालरूपाणि अन्त्राणि च यस्य तस्य ते अत्युग्रः अतितीक्ष्णः क्रकचः करपत्र इव ये मम प्रचण्डाः नखराः नखाः तैः उत्कृत्तानि छिन्नानि क्वणन्ति रुवन्ति कीकसानि अस्थीनि येषां तैः खण्डिताः शकलिताः कण्ठराः महत्यः स्नायवः धमन्यः (२. ४४. टीका) । नाड्यश्च येषां तैः अङ्गैः श्येनीसुतः तृप्यतु अङ्गं त्वग्निं गच्छानि (५. १. टीका) कण्ठरेत्यत्र कन्धरेति क्वचित्पाठः ।

(30) दशाविपाकम् अवस्थापरिणामं दुरवस्थामिति भावः । मारीचात् मारीचमायया सीताहरणेन । एष मूर्त्तः मूर्त्तिमान् क्रोध इव । जङ्गमः चञ्चलः शोकाग्निरिव हृल्लेखानां हृदयस्पृशां ज्वालानां संवेगः जवः यस्यामस्ति तां तनुं देहं कष्टात् कष्टेन बिभर्त्ति वहति । "ज्वाला" इत्यत्र "लज्जा" इति लिपेनेन पठितम् ।

(31) आभुग्नभ्रुकुटीविटङ्कघटनासंसूचितान्तःस्फुर-
द्धैर्यस्तम्भितदुर्व्यवस्थविततप्रोच्चण्डकोपानलः ।
उद्धूमावलिरम्भसामिव निधिर्मध्यज्वलद्वाडवो
विद्युद्व्यञ्जितवज्रगर्भजलदच्छायां समालम्बते ॥ २१ ॥

ततः प्रविशति रामः ।

रामः ।—

(32) न्यक्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रं परिस्पन्दते,
घोरेऽन्धे तमसीव मज्जति मनः संमीलितं लज्जया ।
शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्त्येव यस्मिन् क्रिया,
मर्माण्येव पुनर्भिनत्ति करुणा सीतां वराकीं प्रति ॥ २२ ॥

---

(31) आभुग्नयोः आकुञ्चितयोः भ्रुवोः कुटी गतिः भ्रुभङ्गः वि-टङ्कः कपोतपालिका इव तस्य घटनया करणेन संसूचितः प्रकाशितः किन्तु अन्तर् मनसि स्फुरता धैर्येण स्तम्भितः निरुद्धप्रसरः दुर्व्यवस्थं निरतिशयं विततः विस्तृतः प्रोच्चण्डः उग्रः कोपानलः क्रोधाग्निः यस्य स रामः । उद्गता धूमावलिः यस्मात् सः, मध्ये ज्वलत् वाडवः वाडवानलः यस्य सः, अम्भसां जलानां निधिः समुद्र इव विद्युता व्यञ्जितं सूचितं वज्रं गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तस्य जलदस्य मेघस्य छायां कान्तिं समालम्बते ।

(32) न्यक्कारः सीताहरणरूपावमानना वज्रनिर्मितः कीलः इव मम हृदि हृदये तीव्रं तीक्ष्णं परिस्पन्दते चरति । तीव्र इति पाठे तीव्रो न्यक्कारः । लज्जया सम्मीलितं सङ्कोचितं किंकर्तव्यतामूढमिति भावः मनः घोरे अन्धे तमसि महान्धकारे मज्जति इव । तातस्य दशरथस्य

लक्ष्म। (33) आर्य्य आर्य्य! न खलु लोकोत्तरकर्म्माणस्त्वादृशः प्रमुह्यन्ति कृच्छ्रेषु।

रामः। वत्स! लोकोत्तराण्येव कर्म्माणि रामस्य।

(34) यैर्गुप्तान्यकुतोभयानि भुवनान्यासन्, महाभीशव-
स्ते सूर्य्यान्वयकेतवो नृपतयः पूर्वे तिरस्कारिताः।
कल्पान्तेष्वपि यः स्थितः स गमितः साधुर्जटायुर्दिवं,
पत्नीं हारयता वने यदकृतं लोकैः कृतं तन्मया ॥२३॥

हा!—तात, काश्यप, शकुन्तराज! क्व पुनस्त्वादृशस्य महतस्तीर्थभूतस्य साधोः सम्भवः?

विपत्तिजः मरणजनितः शोकः मां दहति। यस्मिन् क्रिया प्रतिक्रिया नास्ति एव। वराकीं दीनां सीतां प्रति करुणा दया पुनः मम मर्माणि भिनत्ति विदारयति इव।

(33) लोकोत्तराणि अमानुषाणि कर्माणि येषां ते। त्वादृशः भवादृशाः। कृच्छ्रेषु व्यसनेषु। प्रमुह्यन्ति संमूढा भवन्ति।

(34) यैः नृपतिभिः गुप्तानि रक्षितानि भुवनानि अकुतोभयानि निर्भयानि आसन्। ते सूर्यान्वयकेतवः सूर्यवंशप्रदीपाः पूर्वे अतिक्रान्ताः महान्तः अभीशवः रश्मयः येषां ते महोज्ज्वलाः नृपतयः तिरस्कारिताः अवमानिताः। कल्पान्तेषु अपि यः स्थितः न विगतजीवितः स साधुः जटायुः दिवं स्वर्गं गमितः प्रापितः। मदर्थं रावणेन युद्धं कृत्वा विनष्ट इति भावः। रा॰. ३. ५१—२. अ॰.। लोकैः मनुष्यैः यत् न कृतं वने पत्नीं सीतां हारयता मया तत् कृतम्। ममैव दोषेण रावणः सीतां जहारेति भावः। तात पितृसख। यथोक्तं जटायुषा रामाय "मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः" इति २०. ३.। शकुन्तराज पक्षिप्रधान। तीर्थभूतस्य तीर्थ-

लक्ष्म। (35) पश्यामीव तां पश्चिमामवस्थां तातस्य—

*यामोषधिमिवायुष्मन् विचिनोषि वने वने।
सा सीता मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम्॥ २४॥

इत्येतदेवाभिधाय वीरलोकमधिष्ठितस्तातः।

रामः। (36) वत्स वत्स! हृदयमर्माविधः खल्वमी कथोद्घाताः।

लक्ष्म। अतश्च तस्मिन् दुरात्मनि सर्वप्रकारेण वैरानृण्यमुपगच्छावः।

रामः। (37) अथ किम्। किं हि नामैतत् करिष्यति, यदेतावतः परिभवातिप्रसङ्गस्य तुल्यं स्यात्?

प्रागेव राक्षसवधाय मतिः स्थिता मे,
वध्या हि ते बहुभिरेव यतो निमित्तैः।

---

* यामोषधिमिवायुष्मन् विचिनोषि नृपात्मज [महावने, बु०. स०.]
सा सीता मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम्॥ रा०. ३. ७२. १६.।

वत्सावनस्य। सम्भवः उत्पत्तिः। त्वादृशा धर्मचारिणः पृथिव्यां विरला इति भावः।

(35) तातस्य जटायुषः पश्चिमां मरणकालीनाम् अवस्थां दशाम्। पश्यामीव साक्षे वर्तत इव। विचिनोषि अन्विष्यसि। अभिधाय उक्त्वा। वीराणां लोकं भुवनम् अधिष्ठितः गतः मृत इति भावः।

(36) कथायाः उद्घाताः उद्गाराः। दुरात्मनि रावणे। वैरानृण्यम् उपगच्छावः वैरनिर्यातनं कुर्वः।

(37) परिभवातिप्रसङ्गस्य महापमानस्य। प्राक् पूर्वम् एव राक्षसवधाय मे मतिः स्थिता आसीत्। यतो बहुभिरेव निमित्तैः कारणैः

तस्मात्तके लिह कृतेऽपि कुतः शमो मे,
कृत्यं कुलस्य कदनं, परतश्च नान्यत् ॥ २५ ॥

तथापि वत्स !—

(38) प्रचण्डपरिपिण्डितः स्तिमितवृत्तिरन्तर्मुखः
पिबन्निव मुहुर्मुहुर्झटिति मन्युरुच्चैर्ज्वलन् ।
शिखाभिरिव निःसरन्ननुपलब्धदाह्यान्तरः,
पयोधिमिव वाडवो दहति मामतस्त्रायताम् ॥ २६ ॥

लक्ष्म । (39) एतान्यतिसंभ्रान्तविविधमृगयूथान्युन्मत्त-चण्डश्वापदकुलाक्रान्तविकटगिरिगह्वराण्यरण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्त्तन्ते तदेभिरेव पथिभिर्भवावः ।

ते वध्याः । इह तन्मात्रके कृतेऽपि केवलरावणनिधनेऽपि कुतो मे शमः शान्तिः । कुलस्य सर्वस्य तद्वंशस्य कदनं विनाशनं कृत्यं करणीयम् । परतः पश्चात् च न अन्यत् करणीयम् । "कदनात्" इति पाठे कदनात्प-रतश्च नाऽन्यत् कृत्यमित्यन्वयः ।

(38) प्रचण्डः उग्रः परिपिण्डितः पिण्डीभूतश्च प्रचण्डपरिपि-ण्डितः, स्तिमिता स्थिरा वृत्तिः चेष्टितं यस्य सः, अन्तर् अभ्यन्तरे मुखं यस्य सः, मन्युः क्रोधः, झटिति सपदि पिबन् मां शोषयन् इव मुहुर्मु-हुः उच्चैः ज्वलन्, अनुपलब्धम् अप्राप्तं दाह्यम् अन्तरम् अवकाशो येन सः, शिखाभिः ज्वालाभिः इव निःसरन् निष्क्रामन् वाडवः पयोधिं समुद्रमिव मां दहति । अतः त्रायतां रक्ष दाहादिति शेषः ।

(39) अतिसम्भ्रान्तानि विविधानां मृगाणां पशूनां यूथानि येषु तानि । उन्मत्तैः चण्डैः श्वापदकुलैः हिंस्रपशुभिः आक्रान्तानि सेवितानि

रामः। (40) अदृष्टपूर्वाः खल्वमी जनस्थानविभागाः।

लक्ष्म। (41) ननु तदेव तातमार्य्यं गृध्रराजमग्निसात्कृत्य निर्गतयोः पञ्चवटाश्रमादावयोः कोऽपि कालो वर्त्तते, यदा दूरविच्छिन्नाः सम्प्रति जनस्थानसीमानः। यथा चैतान्यग्रतः प्रतिभयजननान्यरण्यानि तथा नूनमसौ जनस्थानपश्चिमः कुञ्जवान् नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यविभागः।

रामः। (42) द्रष्टव्य एव स दुरात्मा कान्तारमण्डूकः।

विकटानि विपुलानि गिरिगह्वराणि येषु तानि। दक्षिणां दिशम् अभिवर्त्तन्ते दक्षिणाभिमुखानि।

(40) जनस्थानस्य विभागाः अंशाः पूर्व्वं पञ्चवटीनिवासे न दृष्टाः।

(41) तातं पितृसखम् आर्य्यम् अरुणभ्रातृष्पुत्रं (५. १. टीका) गृध्रराजं जटायुषम् अग्निसात्कृत्य दग्ध्वा। "एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम्। ददाह रामो धर्म्मात्मा पतगेन्द्रं जटायुषम्।" रा०. ७२. २७.। निर्गतयोर्दीर्घकालोऽतीतः। अधुनाऽऽवां जनस्थानात् सुदूरमागतौ। प्रतिभयजननानि भीषणानि। "ततः शून्यं जनस्थानं परिक्रम्य महाबलौ। अन्वेषमाणौ तौ सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशम्॥... ततः परं जनस्थानात् क्रोशमात्रमतीत्य वै। क्रौञ्चालयं [क्रौञ्चारण्यं, बु०. सं०.] विविशतुः गहनं वनमोजसा [तौ महौजसौ, बु०. सं०.]॥ ......अथ तत्र महाघोरं विस्तृतं तं महोच्छ्रयम्। विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरे मुखम्॥ ......" इति ७४. २. ७. १४.। श्रीकण्ठवर्णनया क्रौञ्चालयमित्यत्र कुञ्जवन्तमित्यपि पाठ आसीदिति वयं सम्भावयामः।

(42) कान्तारस्य दुर्गप्रदेशस्य अरण्यस्येति भावः मण्डूकः भेक

नेपथ्ये । कः कोऽत्र भोः ? परित्रायतां परित्रायतामनेन दुरात्मना राक्षसकबन्धेनाक्रम्यमाणामरण्ये स्त्रियम् ।

(43) अहं हि श्रमणा नाम सिद्धा प्रवरतापसी ।
मतङ्गाश्रमवास्तव्या रामान्वेषिण्युपागता ॥ २७ ॥

रामः । वत्स लक्ष्मण ! गच्छ गच्छ ।

लक्ष्म । एष गतोऽस्मि ।　　　[इति निष्क्रान्तः ।

रामः । (44) प्रिये ! हाहा !—क्वासि, प्रकिर मधुरां वाचमथवा
परामृतैरित्थं विलपनविनोदोऽप्यसुलभः ।
अनिन्द्यः पौलस्त्यो व्रजतु, परिवादो मयि पुनर्गतो रूढे वैरे बहुगुणमनेन प्रविकृतम् ॥ २८ ॥

इव । यथा भेका जलाशयं न त्यजन्ति तथैव कबन्धोऽरण्यमेतन्न जहाति । यथा रामायणे तदुक्तिः "सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यामाकृष्याऽस्मिन्महावने । गजान् हयान् मृगान्व्यालान् भक्षयामि समन्ततः ॥" इति ३.७५.१२. ।

(43) मतङ्गाश्रमवास्तव्या मतङ्गवनवासिनी । प्रवरतापसी तापसी शबरी । रा°. ३. ७६–७७. अ°. ।

(44) क्व कुत्र असि वर्तसे ? मधुरां वाचं प्रकिर विसर्जय वदेति भावः । अथवा इत्थम् ईदृशं परामृतैः न्यक्कृतैः प्राणैः विलपनेन क्रन्दनेन विनोदः शोकापनयनम् अपि असुलभः दुर्लभः । पौलस्त्यो रावणः अनिन्द्यः व्रजतु गच्छतु, न तं किञ्चिद्वदामीति भावः । पुनः किन्तु रूढे प्रवृद्धे वैरे बहुगुणम् अनेन प्रविकृतं हिंसितम् इति परिवादः कौलीनं मयि गतः संक्रान्तः ।

ततः प्रविशति लक्ष्मणः श्रमणा च ।

लक्ष्म । (45) तत् क्रूरदन्तकरपत्रनिकृत्तसत्त्व-
सङ्घातनिःसरदसृक्प्लुतकूर्चगुच्छम् ।
वक्त्रं वपुश्च विकृताकृति दीर्घबाहो-
रार्य्येण राक्षसकुतूहलिना न दृष्टम् ॥ २८ ॥

आर्य्ये श्रमणे ! अयमार्य्यः—

श्रमणा । जयति जयति देवः ।

रामः । अथास्मत्पर्य्यन्वेषणे किं प्रयोजनम् ?

श्रम । (46) शृणोषि रावणानुजं विभीषणम् ?

रामः । कस्तं न शृणोति ?

श्रम । स च देवाद्यदेव खरदूषणप्रभृतयो निहतास्तदेव बन्धुभ्यः कस्यापि हेतोः परिक्रम्य सुग्रीवसख्यादृष्यमूके वर्त्तते तस्यायमात्मसमर्पितो लेखः । [इति लेखमर्पयति ।

लक्ष्म । गृहीत्वा वाचयति । स्वस्ति रामदेवं प्रणम्य विभीषणो विज्ञापयति—

---

(45) राक्षसविषये कुतूहलिना कौतुकवता आर्येण रामेण दीर्घबाहोः (५५. टीका) कबन्धस्य क्रूरैः कर्कशैः दन्तैः एव करपत्रेण क्रकचेन निकृत्तेभ्यः छिन्नेभ्यः सत्त्वानां प्राणिनां संघातेभ्यः समूहेभ्यः निःसरद्भिः निर्गच्छद्भिः असृग्भिः रक्तैः प्लुतं स्नातं कूर्चगुच्छः श्मश्रुकलापः यस्य तत् वक्त्रं मुखं विकृताकृति बीभत्सदर्शनं वपुश्च (५७. टीका) न दृष्टम् ।

(46) किं विभीषणस्य नाम श्रुतवानसि ?

(47) विश्लिष्टभागधेयानां द्वयो नः परमा गतिः ।

धर्म्मः प्रक्लिश्यमाणो वा गोप्ता धर्म्मस्य वा भवान् ॥ ३० ॥

रामः । (48) वत्स ! ब्रूहि किं प्रतिसंदिश्यतामेवंवादिनः प्रियसुहृदो लङ्केश्वरस्य तत्रभवतो महाराजविभीषणस्य ।

लक्ष्म । यदा लङ्केश्वरः प्रियसुहृदित्युक्तमार्य्येण तत् किमवशिष्यते सन्देशस्य ।

रामः । यथाह सौमित्रिः ।

श्रम । अनुगृहीताः स्मः ।

लक्ष्म । (49) आर्य्ये श्रमणि ! कथय विभीषणसम्पर्कादस्ति काचिदार्य्यायाः प्रवृत्तिः ।

श्रम । (50) वर्त्तमाने नास्ति । यदा पुनर्दुरात्मना राक्षसापसदेनापह्रियमाणायाः स्वस्तमनसूयानामाङ्कमुत्तरीयम्, तच्च तैर्गृहीतम् ।

---

(47) विश्लिष्टानि वियुक्तानि भागधेयानि येषां तेषां दुर्भाग्यानां नः अस्माकं द्वयो परमा गतिः आश्रयस्थानं—प्रक्लिश्यमाणः उपहतो धर्म्मो वा धर्मस्य गोप्ता रक्षिता भवान् वा ।

(48) किं प्रतिसन्दिश्यतां कः प्रतिसन्देशः प्रेर्य्यतां किमुत्तरं दीयतामित्यर्थः ।

(49) सम्पर्कात् सम्बन्धात् प्रमुखादिति भावः । आर्य्यायाः सीतायाः प्रवृत्तिः वार्त्ता ।

(50) अनसूयायाः "वासांस्यङ्गरागश्च भूषणानि स्रजस्तथा ।

रामः। हा प्रिये महारण्यवासप्रियसखि विदेहराजनन्दिनि ! [इति संवरणं नाटयति।

लक्ष्म। आर्य्य ! केन कस्य वा हेतोस्तदुपगृहीतम्।

श्रम। ऋष्यमूके रामगुणपक्षपातात् सुग्रीवविभीषणहनूमत्प्रभृतिभिः।

रामः। (51) द्रष्टव्या हि निष्कारणप्रियकारिणो भुवनमहनीयमहिमानस्ते महात्मानः, तच्च सीतावासस्त्रुतमभिज्ञानम्। तदृष्यमूकमभिसन्धाय तावद्गच्छावः।

श्रम। इत इतस्तर्हि देवः। [इति परिक्रामति।

लक्ष्म। (52) हनूमानिति महानेष वीरवादः। तत्र-

मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदायमनुत्तमम्॥" रा०. २. ३. २१.। "ह्रियमाणा तु वैदेही कञ्चिन्नाथमपश्यती। ददर्श गिरिशृङ्गस्थान् पञ्च वानरपुङ्गवान्॥ तेषां मध्ये...। उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च॥ मुमोच......" ६०. ५-७.। अतोऽनसूयानामाङ्कमुत्तरीयमित्युक्तम्*। स्रस्तं पतितम्। राक्षसापसदेन राक्षसाधमेन रावणेन। तैः वानरैः।

(51) निष्कारणं स्वत एव प्रियकारिणः उपकर्तारः। भुवने महनीयः पूजनीयः महिमा औदार्यं येषां ते। सीतावासस्त्रुतं सीतावसनपतितम्। अभिज्ञायतेऽनेन इति अभिज्ञानं चिह्नम्। ऋष्यमूकम् अभिसन्धाय तत् पर्वताभिमुखम्।

(52) वीर इति वादः उक्तिः वीरवादः। समुद्भ्रान्ताः संक्षो-

भवतो जातमात्रस्य तस्य समुद्भ्रान्तदेवासुराण्यद्भुतोदाहरणान्यनुश्रूयन्ते । अपिच किल ।

यद्वज्रकर्षणे वीर्य्यं, या वायौ वा समुन्नतिः ।
यद्बालिनि महाबाहौ, तच्च वीरे हनूमति ॥ ३१ ॥

अथ । (53) एवमीदृशो हेमगिरिवास्तव्यस्य तत्रभवतः प्लवङ्गपुङ्गवानीकवृन्दयूथपतेः केसरिणः क्षेत्रसम्भवः सूनुराञ्जनेयो हनूमान्नाम । यस्य रेतोधाः पिता भगवान् मातरिश्वा । तत् किं हनूमतैकेन ।

(54) अम्भोधेर्नालिकेलीरसमिव चुलुकैश्चुलुम्पन्त्यपो ये

भिताः देवासुराः यैः तानि अद्भुतानि उदाहरणानि कर्माणि । जातमात्रो हि हनूमान् पक्वफललोभादुद्यन्तं भास्करं ग्रहीतुमुत्पपातेत्यादि रा॰. ७. ३५. अ॰. पठ्यते । वज्रं कर्षतीति वज्रकर्षण इन्द्रः । प्रमत्तो यद्वायौ वा समुन्नतिरिति पाठः । यद्वायौ वा समुन्नत इति पाठोऽपि भ्रमः ।

(53) "सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ तस्य भार्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥" इति रा॰. ७. ३५. १९—२०. । हेमगिरिवास्तव्यस्य स्वर्णमयसुमेरुपर्वतनिवासिनः । प्लवङ्गपुङ्गवानां वानरवर्याणाम् अनीकस्य बलानां वृन्दस्य यूथपतेः अधिपस्य । क्षेत्रे भार्यायां सम्भवः उत्पत्तिः यस्य स सूनुः नन्दनः । आञ्जनेयः अञ्जनागर्भजः । मातरिश्वा वायुः । रेतोधाः शुक्रनिधाता ।

(54) ये अम्भोधेः समुद्रस्य अपः जलानि नारिकेलीरसमिव नारि-

येषामुत्क्षेपहेतुः शिखरिषु लिकुचोदुम्बरप्राय एषु ।
ब्रह्मस्तम्बं निवासद्रुममिव रभसाद्विप्रकर्त्तुं क्षमा ये
तेषां कोटयोऽप्यसंख्याः सुतममरपतेर्वानराणां नमन्ति ॥३२॥

रामः। आर्य्ये हन्त दक्षिणेन सुमहानग्निसञ्चयः। तत् किमेतत् ?

श्रम। (55) लक्ष्मणकुमारेण तस्य योजनबाहोश्चितेय-मभिसृष्टा।

रामः। साधु साधु कृतम्।

लक्ष्म। आर्य्य ! पश्य पश्य।

कोलफलमध्यस्थिता अप इव चुलुकैः गण्डूषैः उच्चलुम्पन्ति निःपिबन्ति। येषां एषु शिखरिषु विषयेषु उत्क्षेपहेतुः उदसनफलं लिकुचोदुम्बर-प्रायः लिकुचोदुम्बरफलसदृशः। ये पर्वतानेतान् लिकुचोदुम्बरवदुत्-क्षिपन्तीति भावः। एष्वित्यत्रैष इति पाठो न मनोरमः। ये रभसात् औत्सुक्यात् ब्रह्मस्तम्बं ब्रह्माण्डं निवासद्रुममिव वासवृक्षमिव विप्र-कर्त्तुं नाशयितुमिति भावः क्षमाः समर्थाः। तेषां वानराणाम् असंख्याः कोट्यः अपि अमरपतेः इन्द्रस्य सुतं वालिनं नमन्ति तदायत्ताः।

(55) योजनबाहोः योजनायतभुजस्य कबन्धस्य। यदुक्तं कब-न्धेन "एवमुक्तो मया शक्रो बाहू योजनमायतौ। प्रादादास्यं च मे तीक्ष्णदंष्ट्रमिदं महत् ॥" रा०. ३. ७५. ३१.। अभिसृष्टा कृता। "कबन्धमवटे कृत्वा चक्रतुस्तौ चितां ततः॥ लक्ष्मणस्तु महोल्काभि-र्ज्वलिताभिः समन्ततः। चितामादीपयामास प्रजज्वाल च सर्वशः। तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत्। मेदसः पच्यमानस्य मन्दं दहति पावकः॥" इति रा०. ३. ७५. ५०-५२.।

(56) सौहित्यात् पृथवः क्वथन्ति रुधिरोत्सेकाश्चमत्कारिणष्टाङ्कारोत्कटमुत्कटन्ति नलकास्त्वङ्मांसविस्रंसनात् ।
उत्सर्पन्त्यथ मेदसां विकलनादुद्बुद्बुदा वीचय-
श्चित्रं चित्रमुदेति कोऽप्ययमितो दिव्यः श्मशानालयात् ॥३१॥

प्रविश्य दिव्यपुरुषः । जयति जजति रामदेवः ।

(57) "दनुर्नाम श्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ।" रा०. ४. २. १४.
इन्द्रास्त्रकृतकाबन्ध्यः पूतोऽस्मि भवतां श्रयात् ॥ ३४ ॥ *

रामः । प्रियं नः प्रियम् ।

---

(56) सौहित्यात् उचितसंयोगात् पृथवः विशालाः चमत्कारिणः विस्मयकराः रुधिरस्य रक्तस्य उत्सेकाः उद्रेकाः क्वथन्ति बुद्बुदायन्ते । त्वचः चर्मणः मांसस्य च विस्रंसनात् विगलनात् नलकाः दीर्घास्थीनि टाङ्कारेण 'टां टां' इति शब्देन उत्कटं प्रचण्डम् उत्कटन्ति उच्छलन्ति । नलशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् पाणिनिमाऽस्थिवाचकानां नपुंसकत्वाऽनिर्देशाददोषो नलकस्य पुंलिङ्गप्रयोगः । अथ मेदसां वसानां विकलनात् विगमात् उद्बुद्बुदाः वीचयः तरङ्गाः उत्सर्पन्ति । चित्रं चित्रं महदाश्चर्यं कोऽपि दिव्यः पुरुषः इतः श्मशानालयात् उदेति उत्तिष्ठति ।

(57) "श्रियो मां मध्यमं पुत्रं दनुं नाम्ना च दानवम् । इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तवन्तमवेहि च ॥ अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् । दीर्घमायुः स मे प्रादात् ततोऽहं पूर्वमानसः ॥...रणे शक्रमधर्षयम् ॥ तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा । सक्थिनी मे शिरश्चैव शरीरे सन्निवेशितम् ॥" इति रा०. ३. ७१. २४–२७. ।

दनुः । (58) माल्यवत्प्रयुक्तेन च मया युष्मदासादनाय दूषितमरण्यमासीत् । अलं वा तत्कालकाश्मल्यस्मरणेन । सम्प्रति तु युष्मत्प्रभावात् प्ररूढसहजज्योतिषः परोक्षमिव वस्तु किञ्चिदत्र प्रतिभाति । तच्च वः प्रतिबोधनाय कृतमहोपकारेभ्यः कथ्यते ।

प्रार्थ्य माल्यवता वाली युष्मद्घाते नियुज्यते ।
तेनापि रावणे मैत्रीमनुरुध्य व्यपेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

रामः । (59) एष एव पन्थाश्चारित्रस्थानाम् ।
न तादृशः सुहृत्कार्ये माध्यस्थ्यमवलम्बते ।
ममाप्यस्मिन्महावीरे सोत्कण्ठमिव मानसम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रास्त्रेण वज्रेण कृतं कावन्ध्यं शिरोहीनत्वं यस्य सोऽहं भवताश्रयात् आश्रयात् पूतोऽस्मि ।

(58) माल्यवता प्रयुक्तेन व्यापारितेन । युष्मदासादनाय भवत्प्राप्तये भवद्विनाशायेति भावः । काश्मल्यं कालुष्यं पापमिति यावत् । प्ररूढं रूढं सहजं स्वाभाविकं दिव्यमिति भावः ज्योतिः यस्य तस्य अधिगतपूर्वदिव्यत्वस्य । प्रतिबोधनाय अभिज्ञापनाय । कृतो महोपकारः मोक्षः यैः तेभ्यः । पूज्यार्थे बहुवचनम् । युष्मद्घाते भवद्वधाय । तेन वालिना अपि रावणे मैत्रीं सौहार्दम् अनुरुध्य अनुसृत्य (६२. टीका) व्यपेक्ष्यते प्रतिपाल्यते युष्मद्घात इति शेषः ।

(59) चारित्रे तिष्ठतीति चारित्रस्थः सद्वृत्तः । तादृशः लोकः सुहृदां कार्ये माध्यस्थ्यम् औदासीन्यं न अवलम्बते न आश्रयति । अहमपि तं वालिं द्रष्टुं समुत्सुकः ।

इतरे । (60) क्वान्यत्र रामदेवादमून्यक्षराणि नाम ?

रामः । (61) भद्र, कृतं सौजन्यम् । अधुना नन्द महाभाग स्वेषु लोकेषु ।

इतरः । यथाज्ञापयति । [इति निष्क्रान्तः ।

लक्ष्मणः । आर्य्य बालिरावणयोः किंनिबन्धना मैत्री ?

रामः । (62) कैलासे तुलिते, जिते त्रिभुवने, दृप्यन्तमभ्युद्यतं
दोर्युद्धाय दशास्यमिन्द्रतनयः प्रक्षिप्य कक्षालये ।
साम्ध्यं कर्म समाप्य सप्तसु नदीनाथेष्वथो मुक्तवा-
नुन्मुक्ताय नताय याचितवते सख्यञ्च तस्मै ददौ ॥२७॥

लक्ष्मणः । (63) दुरात्मन् ! पौलस्त्यकुलपांसन ! एष ते क्षत्रियपरितापिनो वीर्य्यस्योत्कर्षः ।

---

(60) रामभद्रं विहायान्ये वीरसदृशमीदृशं वक्तुं न क्षमाः ।

(61) स्वेषु स्वकीयेषु दिव्येषु लोकेषु भुवनेषु अधुना नन्द चरेति भावः ।

(62) कैलासे पर्वते तुलिते उन्नमिते (रा०. ७. १६. २५.) त्रिभुवने जिते (१८—२६. अ०.) सति दृप्यन्तम् अवलिप्तं दोर्युद्धाय बाहुयुद्धाय अभ्युद्यतम् उत्सुकं दशास्यं दशमुखं रावणम् इन्द्रतनयः बाली कक्षालये गृहतुल्ये इह कक्षे प्रक्षिप्य न्यस्य सप्तसु नदीनाथेषु समुद्रेषु साम्ध्यं कर्म कृत्यं समाप्य अथो अनन्तरं मुक्तवान् । उन्मुक्ताय दत्तमोक्षाय नताय नम्राय याचितवते अर्थिने रावणाय सख्यञ्च ददौ । "सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव । त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥" इति रा०. ७. ३४. ४०. ।

(63) कुलपांसन कुलाङ्गार । क्षत्रियपरितापिनः क्षत्रपरिभाविनः ।

रामः । (64) एवमुत्तरोत्तरभावविस्मीयते जीवलोकः ।

लक्ष्म । (65) आर्य्य पुरत एष ते शुभगिरिः किंनामधेयः ?

श्रम । (66) नायं गिरिर्यशोराशिरिव वीरस्य बालिनः ।

एष दुन्दुभिदैत्येन्द्रमहिषस्यास्थिसञ्चयः ॥ ३८ ॥

लक्ष्म । (67) उपरुद्धान्यनेन वर्त्मानि, तत्परिहृत्य गच्छामः ।

रामः । नन्वेहि । [पदेन क्षिपति ।

श्रम । आश्चर्य्यम् !

---

(64) लक्ष्मणस्याक्षेपोक्तिमुन्मथ्य्यैतदुक्तम् । उत्तरात् परात् उत्तरः परः भावः यत्र स जीवानां लोकः भुवनं विस्मीयते अद्भुतपूर्वः । विजितत्रिभुवनस्य रावणस्याऽपि भङ्गः न प्रकृतिविरुद्ध इति भावः ।

(65) ते तव पुरतः अग्रतः । किं नामधेयं संज्ञा अस्येति किंनामधेयः ।

(66) दुन्दुभिदैत्येन्द्रमहिषस्य महिषरूपधरस्य दैत्येन्द्रस्य दानवाधिपस्य दुन्दुभेः अस्थिसञ्चयः अस्थिराशिः । "आसीन्महासुरः पूर्वं दुन्दुभिर्नाम राघव ।" कदाचिद्युद्धजिज्ञासुः बालिनं स उपागमत् । "धारयन्माहिषं रूपं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः । ...स गृहीत्वा विषाणाभ्यां दुन्दुभिं दानवर्षभम् । आविध्य बलवान् बाली भूतले निष्पिपेष ह ॥ ...... एतत्तस्यास्थि काकुत्स्थ......गिरिकूटनिभं महत् ॥ अथैवं वदतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन तोलयन् । ... चिक्षेप शतयोजनम् ॥" इति रा०, ४, ८, अ० ।

(67) अनेन अस्थिसञ्चयेन वर्त्मानि उपरुद्धानि निरुद्धाः पन्थानः ।

(68) यत् संक्रन्दननन्दनः कपिवृषा निर्मथ्य दोस्तम्भयो-
र्व्यापारेण निरास्यदास्थितगिरेर्देवद्विषो दुन्दुभेः ।
तत् कङ्कालमकाण्डपाण्डुरघनप्रस्पर्द्धि रुन्धत् पुनः
पादाङ्गुष्ठविवर्त्तनादयमितो निर्बन्ध्यमाविध्यति ॥ ३८ ॥

लक्ष्म । (69) * प्रशान्तगम्भीरनीलविपुलश्रीररण्यगिरि-
भूमिः प्रसज्यते ।

श्रम । (70) ऋष्यमूकपम्पापर्य्यन्तभूमयः खल्वेताः । तथा
चाग्रतो मतङ्गाश्रमपदम् । यत्र शून्येऽपि सन्निहितसोमयाज-
कविशेषपात्रपरिकरास्तौर्यवर्हिरिध्मवानाज्यगन्धिरद्यापि
भगवान् वैश्वानरः समिध्यते ।

* अवकीर्णानि पर्वतैरविरलनिविष्टनीलबहलच्छायतरुषण्डमण्डितानि
प्रशान्तगम्भीरारण्यानि । उ० च० २ अ० ।

(68) संक्रन्दनस्य इन्द्रस्य नन्दनः कपिवृषा कपीन्द्रः बाली आस्थितः आरूढः गिरिः पर्वतः यस्मात् तस्य देवद्विषो दानवस्य दुन्दुभेः यत् कङ्कालं निर्मथ्य दोस्तम्भयोः भुजदण्डयोः व्यापारेण कर्मणा निरास्यत् निक्षिप्तवान् । अस्यतेस्थुक् [अङि] पा० ७. ४. १७. । अकाण्डपाण्डुरघनप्रस्पर्द्धि तदाकारं रुन्धत् वर्त्म रोधि तत् कङ्कालम् अयं रामः पुनः पादस्य अङ्गुष्ठस्य विवर्त्तनात् परिक्रमेण इतः अस्मात् प्रदेशात् निर्बन्ध्यं सफलम् आविध्यति निरस्यति ।

(69) अरण्यगिरिभूमिः वन्यपार्वतीयप्रदेशः प्रसज्यते संलग्नः ।

(70) "इह ते भवितात्मानो गुरवो मे महाद्युते । जुहवाञ्चक्रुरनलं मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते देववत्क्रियाः । पुष्पोपहारैः प्रयताश्चक्रुरभ्युद्यतैः करैः ॥ तेषां तपःप्रभावेण

रामः । (71) अचिन्त्यसमृद्धयस्तपसां विशेषाः ।

अम ! देव ! पश्य पश्य ।

(72) इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरमुक्त-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥ ४० ॥

अपि च ।

पश्याऽद्याऽपि रघूत्तम । न म्लायन्ति न शुष्यन्ति कुसुमानि कुशास्तथा ॥" इति रा०, ३, ७७, २२–२४ । शून्ये निर्जनेऽपि यत्र मतङ्गवने अद्याऽपि सन्निहिताः सोमचषकाः सोमरसपानपात्राणि विशेषपात्राणां परिकरः स्रुक्स्रुवादयः आस्तीर्णाः बर्हिषः कुशाः च यस्य सः इध्मशानु काष्ठयुक्तः आज्यगन्धिः हृतगन्धिः वैश्वानरः समिध्यते ज्वलति ।

(71) अचिन्त्याः अप्रमेयाः समृद्धयः ऐश्वर्याणि येषां ते तपसां विशेषाः महातापसाः ।

(72) इह अत्र प्रदेशे समदैः मत्तैः शकुन्तैः पक्षिभिः आक्रान्तेभ्यः अधिष्ठितेभ्यः वानीरेभ्यः वेतसेभ्यः मुक्तैः पतितैः प्रसवैः फलैः सुरभीणि सुगन्धानि शीतानि शीतलानि स्वच्छानि निर्मलानि तोयानि जलानि यासां ताः । तथा फलानां भरपरिणामेन अतिशयपाकेन श्यामानां कृष्णानां जम्बूनां जम्बुवृक्षाणां निकुञ्जेषु स्खलनेन पतनेन मुखराणि कलकलायितानि भूरीणि महान्ति स्रोतांसि प्रवाहाः यासां ताः निर्झरिण्यः गिरिनद्यः वहन्ति स्रवन्ति । 'मुक्त' इत्यत्र 'बीरुत्' इत्युत्तरचरितसम्मतः पाठः ।

(73) दधति *कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्त्यायते शल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ४१ ॥

लक्ष्म । (74) तत् किमभित एव प्रवृद्धपौरस्त्यमारुतविहन्यमानकदम्बानि काननानि संगलितबाष्पपटलया दृशा परिक्षिप्य धनुरवष्टभ्य धीरचरितशरीरेणार्य्येण सपदि स्थीयते ।

राम । वत्स ! किं न पश्यसि ?

---

* कुहरविहरमाणप्रौढ़भल्लूकहिक्का ! अ॰ रा॰. ५. २ ।

---

(73) अत्र कुहरभाजां बिलवासिनां भल्लूकयूनां तरुणभल्लूकानाम् अनुरसितेन गुहागतेन प्रतिस्वनेन गुरूणि गम्भीराणि अम्बूकृतानि निष्ठीवनयुक्ताः शब्दाः स्त्यानं संहतिं दधति धारयन्ति । तथा शल्लकीनां वृक्षविशेषाणां शिशिरः शीतलः कटुः उग्रः कषायः सुरभिः इभैः गजैः दलितानां भग्नानां विकीर्णानां विक्षिप्तानां ग्रन्थीनां निष्यन्दस्य रसक्षरणस्य गन्धः स्त्यायते वितन्यते ।

(74) प्रवृद्धेन पौरस्त्येन प्राच्येन मारुतेन वायुना विहन्यमानाः ताड्यमानाः कदम्बाः येषु तानि काननानि वनानि संगलितं क्षरितं बाष्पपटलं नयनबिन्दवः यस्याः तया दृशा परिक्षिप्य तेषु दृशं निक्षिप्येति भावः धनुः अवष्टभ्य गृहीत्वा । सपदि तत्क्षणात् स्थीयते गतिभङ्गः क्रियते ।

(75) स्थितमुपनतजृम्भागर्भविम्बैः कदम्बैः,
कृतमतिकलकण्ठैस्ताण्डवं नीलकण्ठैः ।
उपरि विघटमानप्रौढतापिच्छनीलः
श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः ॥ ४२ ॥

लक्ष्म । स्वगतम् । अपि नामायमार्य्यः केनचिद्रसान्तरेण विच्छिद्यते ।

नेपथ्ये । मातामह, निवर्त्तस्व, निवर्त्तस्व ।

(76) त्वन्नियोगादयुक्तोऽपि बधः साधोः करिष्यते ।
पूज्योऽपि ननु मित्रस्य यो गुरुर्गुरुरेव सः ॥ ४३ ॥

लक्ष्म । आर्य्य ! कोऽयम् ?

श्रम । देव ! पश्य पश्य ।

---

(75) कदम्बैः वृक्षैः उपनता प्राप्ता जृम्भा विकाशः गर्भस्थेषु विम्बेषु प्रसूनेषु येषां तैः स्थितम् । विकसत्प्रसवाः कदम्बा इति भावः । अतिकलकण्ठैः मनोहरनिनादैः नीलकण्ठैः मयूरैः ताण्डवं नृत्यं कृतम् । उपरि ऊर्द्धं विघटमानं प्रफुल्लत् प्रौढं प्रवृद्धं तापिच्छं तमालपुष्पम् इव नीलः नूतनः तोयवाहः मेघः अद्रेः पर्वतस्य शिखरं श्रयति । अतो रामस्य प्रियाविरहचिन्तानुवेशो युक्तः । यदुक्तं मेघदूते "मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" इति ३ । वर्षागमे सुग्रीवसम्मिलनमनुसरन्निदयं वर्षारम्भवर्णना कृता ।

(76) मित्रस्य रावणस्य मातामहत्वेन पूज्यत्वात्त्वं ममाऽपि पूज्यः । अतस्तवादेशेनाऽनुचितमपि रामनिधनं करोमि । कविना स्वकृमेतत् ।

(77) बिभ्राणश्चारु चामीकरकमलमयं दाम दत्तं मघोना
पिङ्गेनाङ्गेन सन्ध्याच्छुरित इव महानम्बुवाहस्तडित्वान् ।
उत्पाताविद्धमूर्त्तिर्दधदुपरि गिरेर्गैरिकाङ्कस्य लक्ष्मी-
मन्तः सीमन्तरेखामिव वियति जवादिन्द्रसूनुस्तनोति ॥४४॥

लक्ष्म । (78) आर्य्य आर्य्ये ! दिष्ट्या प्राप्तः स वीरगोष्ठी-
दानप्रियसूनुर्माघवतः ।

राम: । स्वगतम् । महावीरः सः ।

तत प्रविशति वाली ।

वाली ।

(79) लोकालोकालवालस्खलनपरिलसत्सप्तमाम्भोधिपूरं
विश्लिष्यत्पूर्वकल्पत्रिभुवनमखिलोत्खातपातालमूलम् ।

---

(77) चारु मनोहरं मघोना इन्द्रेण दत्तं चामीकरकमलमयं हैमपद्मनिर्मितं दाम मालां (रा०. ४. ९. ७४.) बिभ्राणः दधत्, पिङ्गेन पिङ्गलेन अङ्गेन सन्ध्यया छुरितः लिप्तः तड़ित्वान् विद्युत्वान् महान् अम्बुवाहः मेघ इव, उत्पातेन उत्पतनेन आविद्धा सङ्कोचिता मूर्त्तिः यस्य तस्य गैरिकाङ्कस्य धातुमयस्य गिरेः उपरि लक्ष्मीं शोभां दधत्, इन्द्रसूनुः वाली जवात् वेगेन अन्तः मध्ये वियति नभसि नभोमध्य इति भावः सीमन्तरेखां केशान्तर्गतरेखाम् इव तनोति विस्तारयति द्रुतगमनेन रेखामिव जनयतीति भावः ।

(78) मघवतः इन्द्रस्य तनयः माघवतो वाली । यथा दानपाः दानगोष्ठीदानप्रियास्तथा स महावीरो युद्धदानप्रिय इति वाक्यार्थः ।

(79) लोकालोकालवालस्य स्खलनेन भ्रंशेन परिलसन्. विश्ल-

पर्य्यस्तादित्यचन्द्रस्तवकमवपतद्भूरितारापसूनं
ब्रह्मस्तम्बं लुनीयामिह हि मम विधावस्ति तीव्रो विषादः ॥४५॥

(80) एवं नामायुक्तमनुरुध्यमानाः पुमांसो महत्ययुक्तगह्वरे पात्यन्ते। यदनेन माल्यवता पौलस्त्यमैत्रीदिवसमनुस्मार्य तत्रभवतो रघुध्वजस्य निधने नियुक्तोऽस्मि। अहो ग्रहः। प्रातरारभ्य मामनुबध्नन् किष्किन्धायाः प्रस्थाप्य संप्रति निवृत्तः। कष्टं भोः कष्टम्।

(81) दौरात्म्यादरिभिर्निजार्जवशुचौ मायाविभिर्वञ्चिते,
धर्म्मात्मन्यतिथौ मिजानपि जगत्पूज्ये गृहानागते।

र्यन्त पञ्चमस्य अम्भोधेः समुद्रस्य पूरः जलौघः यत्र तत् यथा तथा। यथाप्रवाहेन वृक्षमूलनिष्ठितजलानि निरुध्यन्ते तद्वल्लोकालोकपर्वतेन स्वादूदको निरुद्धः (५. १५. टीका)। विक्षिप्यत् वियुञ्जानं पूर्वस्य अतीतस्य कल्पस्य त्रिभुवनं यत्र तत् यथा तथा, अखिलं निःशेषेण उत्खातम् उत्पाटितं पातालम् एव मूलं यस्य तत् यथा तथा पर्यस्तौ विक्षिप्तौ आदित्यचन्द्रौ एव स्तवकौ गुच्छौ यस्य तत् यथा तथा। अवपतन्ति परिच्यवमानानि भूरीणि बहूनि तारानक्षत्राणि एव प्रसूनानि पुष्पाणि यस्य तत् यथा तथा। "ताराः खपुष्पाणि" इति नैषधः। अहमेव ब्रह्मस्तम्बम् लुनीयाम् उच्छेत्तुं शक्नोमि। "शकि लिङ् च" पा०. ३. ३. १७२. इति शक्यार्थे लिङ्। किन्तु हि निश्चितम् इह विधौ कर्मणि रामनिधने मम तीव्रो विषादः अस्ति यतोऽयुक्तमेतदिति भावः।

(80) अयुक्तगह्वरे गर्तरूपेऽयुक्तकर्मणि।

(81) मायाविभिः मायाकुशलैः अरिभिः शत्रुभिः राक्षसैः दौरात्म्यात् दुराचारतया निजार्जवेन स्वकीयया सरलतया शुचौ विशुद्धे

एतस्मिन्नुचितं न नाम विहितं, वाचापि नोक्तं प्रियं,
धिक् पापेन मया रिपाविव कथं बद्धो बधायोद्यमः ॥ ४६ ॥

(82) कैश्चितस्य सम्प्रत्येवमेव चारकैः विभीषणेन सुग्रीवस्याप्यनाख्याय रामान्तिकं श्रमणा प्रेषिता। प्रतिपन्नलङ्काधिपत्यश्च तस्य दाशरथिरस्मिन् मतङ्गाश्रमोपकण्ठे वर्त्तत इति। भवत्ववतरामि। तथा नाटयति। कः कोऽत्र भोः।

(83) विजितपरशुरामं सत्यधर्माभिरामं
गुणनिधिमभिरामं द्रष्टुमभ्यागतोऽस्मि।
भवति च फलवत्ता चक्षुषस्तत्र दृष्टे
भवति च रमणीयो दर्पकण्डूनिकाषः ॥ ४७ ॥

रामः। वत्स सौमित्रे! मामिहस्थमावेदय महाभागाय।

लक्ष्म। उपसृत्य। अयमार्यस्तिष्ठति तदुपसर्पतु महाभागः।

बाली। अपि त्वं पुनरसौ लक्ष्मणः।

रामे वञ्चिते सति, जगत्पूज्ये धर्मात्मनि धर्मसत्ये अतिथौ विज्ञान् मदीयान् म्लेच्छान् अपि आगते, एतस्मिन् रामे उचितम् आतिथ्यं न नाम विहितं कृतम्। वाचाऽपि प्रियं मधुरं न उक्तम्। धिक् पापेन दुर्वृत्तेन मया रिपौ शत्रौ इव रामे कथं बधाय उद्यमः बद्धः उद्योगः कृतः।

(82) चारकैः चरैः। प्रतिपन्नं स्वीकृतं लङ्काया आधिपत्यं येन सः। तस्य तस्मै विभीषणाय।

(83) सत्येन धर्मेण च अभिरामं प्रियम् अभिरामं प्रियदर्शनं रामं

वल्ल । अथ किम् ।

[उभावुपसर्पतः ।

वाली । स्वगतम् ।

स एष रामश्चरिताभिरामो धर्मैकवीरः पुरुषप्रकाण्डः ।
(84) स्वान्येव पूर्वाणि परैश्चरित्रैर्योऽद्भुतैरप्रतिमोऽतिशेते ॥४८॥

प्रकाशम् । राम !

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
(85) वैलक्षण्यं तु ममापि संप्रति कुतस्त्वद्दर्शने चक्षुषः ।
त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्ति विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतै-
रस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम् ॥ ४८ ॥

रामः । दिष्ट्या यदद्य दृष्टस्त्वं सत्यमेतच्च युज्यते ।
किं त्वशस्त्रेषु युष्मासु कथं रामोऽस्तु सायुधः ॥ ५० ॥

वाली । विहस्य । भो महाक्षत्रिय ! किमित्यननुकम्पनीयानप्येवमस्माननुकम्पसे ।

द्रष्टुमागतोऽस्मि । दर्परूपस्य कण्ड्वाः कण्डूतेः निकाषः घर्षणं दर्पकण्डूनिकाषः । तथाहि माघः "विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वाः" इति ।

(84) परैः उत्तरैः चरित्रैः पूर्वाणि अतीतानि चरित्राणि अतिशेते अतिवर्त्तते ।

(85) सम्प्रति तद्दर्शने ममाऽपि वधोद्यतस्याऽपि चक्षुषः कुतः वैलक्षण्यं ह्रीः भवतीति शेषः । किन्तु तव सङ्गसुखस्य विषयो नाऽस्ति । वृथा व्याहृतैः वाक्यैः किम् । अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने विख्यातवीरस्य भार्गवस्य शासके पाणौ करे धनुः जृम्भतां विकसतु ।

(86) ख्याता एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते,
संयत्तो भव, सत्यमस्ति भवतः, सत्यं मनुष्यो भवान्।
शस्त्रैरव्यवधीयमानविजयाः प्रायो वयं, तेषु चेद्-
ग्राहस्ते, सुखमाश्रयन्ति गिरयो यैर्वानराः शस्त्रिणः ॥५१॥
तदितः स्थलीमधितिष्ठाव।

लक्ष्म। (87) आर्य्ये ! यथाह महाभागः स्वजातिसमय-व्यवस्थिता युद्धधर्मा इति।

बालिरामौ। अन्योन्यमुद्दिश्य।

कामं त्वया सह श्लाघ्यो वीरगोष्ठीमहोत्सवः।
किं त्विदानीमतिक्रान्ते त्वय्यवीरा वसुन्धरा ॥५२॥

[परिक्रम्य निष्क्रान्तौ।

---

(86) जगत्सु त्रिभुवनेषु वयं दुन्दुभिदमनादिभिः चरितैः ख्याताः ख्याता एव। रा०. ४. ८-१० अ०.। वाग्भिः किं तुभ्यम् आख्यायते कथ्यते। संयत्तः सज्जो भव। भवतः सत्यमस्ति सत्यप्रियोऽसि। सत्यं भवान् मनुष्यः अतो धनुर्गृह्यतामिति भावः। वयं प्रायः प्रायेण शस्त्रैः न व्यवधीयमानः निरुध्यमानः विजयो येषां ते। विना शस्त्रैरेवास्माकं प्रायेण जय इति भावः। तेषु शस्त्रेषु ते तव चेत् यदि ग्राहः निर्बन्धः स्यात् मया शस्त्रमवश्यं गृहीतव्यमिति यदि तवाभिलाषः, गिरयः पर्वताः उत्पाटनाभावात् सुखम् आश्रयन्ति—ये पर्वताः वानराणां शस्त्रम्। स्थलीं समरक्षमां भुवम्।

(87) स्वजात्याः समयेन नियमेन व्यवस्थिताः निर्द्धारिताः।

लक्ष्म । (88) कथमास्फालिते धनुषि कुपितः सांक्रन्दनिः ।

तथाहि ।

गर्जत्पर्जन्यघोरस्तनितमविरतं तिग्मगम्भीरमन्त-
र्गुञ्जन् गुञ्जाभजृम्भाविवृतमुखविशद्विश्वदिक्चक्रवालः ।
संरम्भोत्तम्भतुङ्गस्थिततततडित्पिङ्गलाङ्गूलकेतु-
र्व्यस्तं विस्तार्य दर्पादपिहितगगनोत्सङ्गमङ्गं धुनोति ॥५३॥

नेपथ्ये । विभीषण विभीषण !

(89) भ्रात्रस्य बालिन इव ध्वनिरेष, नूनं
तस्यैव नूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।
मौर्वीरवश्च कुत एष भयानकः स्या-
द्व्यापारितं किमु हरेण धनुः पिनाकम् ॥ ५४ ॥

---

(88) संक्रन्दनस्य इन्द्रस्य सूनुः सांक्रन्दनिः बाली । गर्जत्पर्जन्यः स्फूर्जन्मेघ इव घोरं स्तनितं गर्जनं यस्य तत् यथा तथा अविरतं सन्ततं तिग्मम् उग्रं गम्भीरं मन्द्रं च अन्तर् अभ्यन्तरे गुञ्जति हुङ्कारं कुर्वति गुञ्जाभे गुञ्जाफलवर्णे जृम्भया व्यादानेन विवृते मुखे विशत् प्रविशत् विश्वदिक्चक्रवालं समस्तदिङ्मण्डलं यस्य सः । अत्र हुङ्कारार्थे गुञ्जत् इति प्रयोगः न समीचीनः । संरम्भेण उत्तम्भेन उन्नमनेन तुङ्गम् उच्चैः स्थितं तता विस्तृता तडिदिव पिङ्गं पिङ्गलं लाङ्गूलम् एव केतुः पताका यस्य स बाली व्यस्तम् उद्भ्रान्तम् अपिहितः स्थगितः गगनस्य उत्सङ्गः येन तम् अङ्गं दर्पात् विस्तार्य धुनोति संचालयति ।

(89) नूनं निःसन्देहं तस्यैव बालिन एव नूतनस्य घनस्य मेघस्य

लक्ष्म। आर्य्ये ! अयं नु कः ?

श्रम। स एष खलु विभीषणसखः सुग्रीवः सविमर्षसंरम्भं संप्रहारमनुसरति। सर्वे च यूथपतयो गिरिगह्वरेभ्यः संपतन्ति।

लक्ष्म। तेन हि संप्रति मयाप्यारोपयितव्यं धनुः।

श्रम। (90) एष वालिकायदुन्दुभिकरङ्कसप्ततालगिरिमहीतलान्यवदार्य्य रामतूणीरमधिशयितः शरः।

नेपथ्ये।

(91) मद्द्रोहाच्छपथात् प्रसीदतु मतिः पौलस्त्यसुग्रीवयो-
र्हे वीराः कपयः शमोऽस्तु भवतामीशः स एवास्ति चेत्।
रामात् प्राप्तमहार्घवीरमरणस्याशास्तिरेषाद्य मे
योऽहं सूर्य्यसुतः स एष भवतां, योऽयं स वत्सोऽङ्गदः॥ ५५॥

जनितं शब्द इव प्रचण्डः एष ध्वनिरिति शेषः। एष भयानकः मौर्वीरवः ज्यानिनादश्च कुतः स्यात् उत्थित इति भावः। किन्तु किं कुरेण निजस्य पिणाकं धनुः व्यापारितम् आकृष्टम्।

(90) "स विसृष्टो बलवता बाणो हेमपरिष्कृतः। भित्त्वा तालान् गिरिं चैव प्रविवेश रसातलम्॥ स तु कंपस्य रूपेण तत उत्पत्य सायकः। आजगाम पुनस्तूणं रामस्यामिततेजसः॥" इति रा०. ४. ११. ४–५.। वालिकायं दुन्दुभेर्दीनवस्य करङ्कं खर्परं सप्त तालान् तालसदृशान् गिरीन् महीतलं रसातलञ्च अवदार्य भित्त्वा।

(91) पौलस्त्यस्य विभीषणस्य सुग्रीवस्य च मद्द्रोहात् शपथात् मयि साम्यपथेन मतिः प्रसीदतु प्रसन्ना भवतु। शापितौ स्थः युवां युद्धं

अपि च । (92) तदयमनुचराज्ञानियन्त्रणोन्मुक्तवीरसमयसङ्गलसदसह्यदुःखनिभृतैर्यूथपतिभिरार्येण च सपक्षपातवाष्पेण वीक्ष्यमाणः, स्वद्रोहशपथयन्त्रितसशोकविभीषणेन याच्यमानशरीरसौष्ठवः, प्रयत्ननिरुद्धनिष्ठुरप्रहारमर्मच्छेदवेदनावेगः, परिष्वङ्गव्याजविष्टतसुग्रीवकण्ठपरिधीकृतस्वकण्ठकनककमलमालागुणः, शक्रसूनुरस्यामपि दशायां वीरश्रिया प्रदीप्यते ।

ततः प्रविशतः सुग्रीवविभीषणौ वाली रामश्च ।

मा कार्षमिति भावः । अहं चेत् यदि स एव पूर्ववत् भवतामीशः नाथः अस्मि तदा हे वीराः कपियूथपतयः भवतां शमः शान्तिः अस्तु । अद्य रामात् प्राप्तं महार्घम् अतिपूज्यं वीरस्य मरणं येन तस्य मे मम एषा आशास्तिः युष्मभ्यः उपदेशः । यः यादृशः अहं भवतां नाथ इति भावः एष सूर्यसुतः सुग्रीवः सः तादृशः । यः यादृशः अयं सुग्रीवः सः तादृशः अयं वत्सः मम पुत्रः अङ्गदः ।

(92) अनुचराणाम् आज्ञया वालिनः "शमोऽस्तु भवताम्" इति आदेशेन यत् नियन्त्रणं प्रतिरोधः तेन उन्मुक्तेन परित्यक्तेन वीराणां समयस्य नियमस्य सङ्गेन युद्धाभिलाषेण इति भावः यत् लसत् स्फुरत् असह्यं दुःखं तेन निभृतैः शान्तैः यूथपतिभिः वानराधिपैः आर्येण रामेण सपक्षपातवाष्पेण स्नेहात् वाष्पाकुलदृशा वीक्ष्यमाणः, स्वस्य वालिनः द्रोहात् शपथात् यन्त्रितेन तथा सशोकेन विभीषणेन याच्यमानं शरीरस्य सौष्ठवं शोभा यस्य सः (रा०. ४. २४. १६–) । प्रयत्नेन निरुद्धः निष्ठुरैः प्रहारैः मर्मच्छेदस्य वेदनावेगो येन सः । परिष्वङ्ग-

राम । (93) अप्राकृताभिजनवीर्ययशश्चरित्रान्
पुण्यश्रियः कुलमहीधरभूरिसारान् ।
एवंविधानपि निपात्य कटुर्विपाकः
सर्वङ्कषः कषति, हा विषमः कृतान्तः ॥ ५६ ॥

वाली । (94) वत्स विभीषण ! पश्य पश्य सुष्ठु शोभते वत्स-सुग्रीवस्य वक्षसि सहस्रपुष्करमालागुणः ।

सुग्रीवविभीषणौ । अपवार्य ।

(95) अकाण्डशुष्काशनिपातरौद्रः
क एष धातुर्विषमो विवर्तः ।

व्याजेन आलिङ्गनव्यपदेशेन विधृते गृहीते सुग्रीवस्य कण्ठे परिधी-कृतः वलयीकृतः स्वकण्ठस्य इन्द्रदत्तायाः कनककमलानां मालायाः गुणो येन स शक्रसूनुः वाली । "इन्द्रदत्तामिमां मालां सुग्रीवः प्रति-मुञ्चतु । प्राप्नोतु हरिराज्यं च त्यक्ष्यामि जीवितं स्वयम् ॥" इति रा०. ४. १६. ५१. ।

(93) अप्राकृतानि असामान्यानि अभिजनवीर्ययशश्चरित्राणि जन्मविक्रमयशश्चरितानि येषां तान् पुण्यश्रियः पवित्रलक्ष्मीकान् कुल-महीधरभूरिसारान् कुलपर्वतान् इव महासारान् एवंविधान् वाल्या-दीन् अपि कटुः सर्वङ्कषः विपाकः परिणामः निपात्य कषति निसूद-यति । हा कृतान्तो विषमः दारुणः ।

(94) सहस्रस्य पुष्कराणां कमलानां मालायाः गुणः सहस्रपुष्कर-मालागुणः ।

(95) अकाण्डे अकस्मात् शुष्कस्य अशनेः वज्रस्य पातः पतनम्

अस्माभिरार्य्यैः शपथैर्निरुद्धैः

कथं त्रिलङ्घ्यः कथमासितव्यम् ॥ ५७ ॥

बाली। रामभद्र रामभद्र !

रामः। आर्य्य ! अयमस्मि।

बाली। (96) यदासक्तं दैवादनभिमतसख्येऽपि हि जने

मया सख्यं प्राणैरनृण इव तस्मादहमधुना।

यदन्यत् साधूनां तव च गुणराशेः समुचितं

प्रहाणे प्राणानां तदपि हि यथाशक्ति विदधे ॥ ५८ ॥

रामः। सविनयलज्जाशोकस्तिष्ठति।

सुग्रीवविभीषणौ। जनान्तिकम्। आर्य्ये श्रमणे ! कथम-मृतह्रदादिवास्माकं रामदेवादेष दैवविपाकः।

श्रम। माल्यवता किलैवमिति। [उभयोः कर्णे कथयति।

बाली। वत्स सुग्रीव !

सुग्री। बाष्पस्तम्भं नाटयति।

इव रौद्रः भयानकः कः एष धातुः ईश्वरस्य विषमः दारुणः विवर्तः विकारः। कथं शपथनियम्मिता वयमार्यवचनमुल्लङ्घ्य युद्धं कुर्मः कथं वा विना युद्धेन तिष्ठामः।

(96) यत् सख्यम् अप्रियेण रावणेन मया कृतं, तदर्थं प्राणान् दत्त्वाऽद्य तस्मादृणमुक्तोऽस्मि। मम प्राणानां प्रहाणे त्यागे मरणे इति भावः तत् समुचितं विदधे करोमि।

बाली। (97) ननु सुग्रीव भ्रा: प्रातिकूलिक: संवृत्त:।

सुग्री। सकरुणम्। आर्य्य, आर्य्य प्रसीदाज्ञापय।

बाली। वत्स! कथय कस्तवास्मि।

सुग्री। गुरु: स्वामी च।

बाली। त्वं तु मम क:?

सुग्री। शिष्य: प्रेष्यश्च।

बाली। वत्स! कथय क आवयोरन्योन्यधर्म:।

सुग्री। (98) वशित्वं वो वश्यता च मम।

बाली। तं हस्ते गृहीत्वा। तर्हि दत्तोऽसि रामाय। रामभद्र! नन्वेष गृह्यताम्।

रामसुग्रीवौ। को हि पूज्यस्य गुरोर्वचनं न बहु मन्यते?

विभी। (99) अहो विस्तरस्थानेऽपि धर्मोपपत्तिविशुद्ध: संक्षेप:।

बाली। (100) वत्स सुग्रीव अथ ब्रह्मपुत्रादाचार्याज्जाम्ब-वत: अधीतधर्मपारायणवचनेन कीदृशस्तया मैत्रीधर्म आगमित:।

---

(97) प्रातिकूलिक: अविधेय:। उत्तरदानविलम्बादिदमुक्तं वालिना।

(98) आवयो: सेव्यसेवकभाव:।

(99) धर्मस्य उपपत्त्या स्वीकारेण विशुद्ध: संक्षेप: संक्षिप्तोक्ति:।

(100) आगमित: शिक्षित:। जाम्बवतो ब्रह्मसुततया धर्मपारायणविज्ञानमुक्तम्।

सुग्री । (101) प्राणैरपि हिता वृत्तिरद्रोहो व्याजवर्जनम् ।
आत्मनीव प्रियाधानमेतन्मैत्रीमहाव्रतम् ॥ ५८ ॥

वाली । (102) रामभद्र । तवापि भगवतः सहस्रकिरणान्वयपुरोहिताद्वसिष्ठादेष एव हि संप्रदायः ।

रामः । आर्य ! अथ किम् ।

वाली । (103) तदनेन मैत्रीधर्मेण भवद्भ्यामन्योन्यस्य वर्त्तितव्यम् । मदनुरोधात् क्रियतामुपनिबन्धः अग्निसाक्षिकश्च । समयो नातिवर्त्तते । संनिहित एवायं मतङ्गयज्ञाग्निः ।

रामसुग्रीवौ । अन्योन्यहस्तग्राहम् ।

पुण्ये मतङ्गयज्ञाग्नौ सख्यं निर्वृत्तमावयोः ।
ममैव हृदयं तेऽस्तु तवैव हृदयञ्च मे ॥ ६० ॥

वाली । रामभद्र, अयं च वत्सो विभीषणस्त्वया प्रतिश्रुतलङ्काधिराज्य एव पुरतः श्रमणायाः ।

विभी । सलज्जाशङ्कम् । कथं ज्ञातोऽस्मि ।

---

(101) प्राणैरपि हिता उपकारिणी वृत्तिः व्यवहारः । प्राणदानेनाऽपि हितं कर्तव्यम् । अद्रोहः अहिंसा व्याजवर्जनं कपटराहित्यम् आत्मनीव प्रियाणाम् आधानं न्यासः एतत् मैत्रीमहाव्रतं सुहृद्धर्मः । 'हिते वृत्तिः' इति क्वचित्पाठः ।

(102) सहस्रकिरणान्वयः सूर्यवंशः । सम्प्रदायः अधिगमः ।

(103) "यदि ते रोचते सख्यं बाहुरेष प्रसारितः । गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां स्थिरा ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामः सुग्रीवभा-

श्रमणाबलक्ष्मणौ । (104) अहो चारचक्षुष्मत्ता ।

रामः । अथ किम् ।

विभी । (105) तर्हि प्रसन्नं देवेन ।　　[इति प्रणमति ।

सुग्री । मयाप्यविदितः श्रमणावृत्तान्तः ·फलितस्त्विति तर्कितार्थोऽस्मि ।

रामः । (106) हे प्रियसुहृदौ महाराजसुग्रीवविभीषणौ एष वामिदानीं सौमित्रिः ।

लक्ष्म । आर्यौ ! लक्ष्मणोऽभिवादयते ।

उभौ । एह्येहि वत्स ।　　[इत्यालिङ्गतः ।

षितम् । संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥-... ततस्तु हनुमान् दृष्ट्वा तयोः सम्बन्धमीप्सितम् । विधिवत् सोऽथ काष्ठाभ्यां जनयामास पावकम् ॥ ... तमग्निं दीप्यमानन्तु चक्रतुस्तौ प्रदक्षिणम् । सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥" इति रा०. ४. ४. अ०. ।

(104) चारः एव चक्षुः अस्याऽस्तीति चारचक्षुष्मान् तस्य भावः चारचक्षुष्मत्ता । ..."स्वपन्नपि च जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥" इति कामन्दकी ।

(105) रामस्य स्वीकारोक्तिं श्रुत्वा लङ्काधिपत्यदानप्रतिज्ञानं परिच्छद्य विभीषणो वदति । तर्हि तदा देवेन प्रसन्नं देवो रामो मयि प्रसन्न इति । ततः सुग्रीवो वदति मत्तोऽपि प्रच्छन्नं रामान्तिकं श्रमणागमनं सफलमिति निरूपयामि ।

(106) इदानीं वां युवयोः सौमित्रिः लक्ष्मणः । भवतोः स्वजन इति भावः ।

रम। अतिगम्भीरः सरसः स्वीकारः।

माली। (107) वत्स विभीषण! तवाप्यलमिदानीं स्वार्थ-शालीनतया एवंपरिणाममेवैतदस्तु। रावणो हि नास्त्येवेति मद्वृत्तान्तेनैव व्याख्यातम्। अपत्यस्नेहसाम्येऽपि पिण्डोपजीविनो विशेषतो रावणहितोपस्थानं धर्मः। स्वयं कथयितुं सम्यग्विभीषणस्य प्रेयसा योग इति मातामहस्य युक्तम्। महान्त एव हि तादृशानामगाधसत्त्वानामविनय-परिस्पन्दितं जानन्ति। प्रचलन्ति हि मे प्राणाः तदवसान-प्रपातस्थलमुपनयन्तु मां भवन्तः।

---

(107) स्वाऽर्थे लङ्काराज्यलाभविषये शालीनतया लज्जया अलम्। एतत् वस्तु एवंपरिणामम् ईदृशं परिणंस्यति तव राज्यलाभो भवितेति भावः। मद्वृत्तान्तेनैव मद्वधेनैव रावणस्य वधो दर्शितः। अपत्यस्नेह-साम्येऽपि तुल्येऽपि रावणविभीषणयोः सम्बन्धे रावणस्य पिण्डोप-जीविनः सेवकस्य माल्यवतः तस्य हिते इष्टे विशेषेण उपस्थानं स्थितिः धर्मः। स्वयं सम्यक् यथार्थं कथयितुं विभीषणस्य प्रेयसा प्रियेण रामेण योग इति मातामहस्य युक्तम् उपपत्तिः। हि यतः महान्तः एव अगाधसत्त्वानाम् अमितवीर्याणां रावणस्येति भावः अविनयस्य परिस्पन्दितं जानन्ति। यो रावणगर्वखर्वकारिणं मां हतवान् स रावणं नियतं हनिष्यति। त्वम् अन्तर्भेदजर्जरं राजकुलं निर्वेदतिष्ठं रामसाश्रित इति माल्यवानपि जानाति। अतस्ते निरर्थका लज्जा। रावणदुर्नयफलानि पश्यन्नपि त्वदपेक्षया तदुपस्थानन्तु सेवकस्य कर्त्त-व्यमिति भावः। अवसानप्रपातस्थलम् अन्तकालोचितं गिरिप्रपातम्।

नीचप्रभृतयः । (108) हा वीर हा मघवनन्दन मन्दराद्रि-

निष्कम्पसार जगदप्रतिमल्ल वीर ।

उद्दर्पदुन्दुभिनिशुम्भपटुप्रचण्ड-

दोर्दण्डमण्डल गतोऽसि हहा हताः स्मः ॥ ६१ ॥

इति रुदन्त्स्तेर्दीर्घमाषः परिक्रम्य ।

वाली । भो महात्मानः प्लवङ्गपुङ्गवाः !

(109) सुग्रीवाङ्गदयोः प्रभुत्वमिह यत् सौजन्यमेतद्धि वो,

मत्प्रीत्यैव तु नावधीर्यमनयोर्यद्वो महिम्नः क्षमम् ।

प्राप्तः संप्रति रामरावणरणः, स्नेहस्य निर्व्यञ्जक-

स्तस्मिन्नञ्जलिरेष शान्तमथ वा वीर्येषु वः के वयम् ॥ ६२ ॥

---

(108) मघोनः इन्द्रस्य नन्दन पुत्र । मन्दराद्रिवत् मन्दराचलवत् निष्कम्पसार अचलसामर्थ्य । मन्दरेण समुद्रो मथितः, वि०. १. ९. अ०. । जगति अप्रतिमल्लवीर अद्वितीयशूर । उद्दर्पस्य गर्वोन्मत्तस्य दुन्दुभेः दानवस्य निशुम्भे प्रमथने पटोः कुशलस्य प्रचण्डस्य दोर्दण्डस्य भुजदण्डस्य मण्डलं चक्रं यस्य तादृश । गतोऽसि मृतोऽसि ।

(109) इह युष्माकं मध्ये सुग्रीवाङ्गदयोः यत् प्रभुत्वम् आधिपत्यम् एतत् हि निश्चितं वः सौजन्यं दाक्षिण्यम् । भवतां स्वीकारायत्तं तत् । मत्प्रीत्यैव ममानुरागेणैव अनयोः न किञ्चित् आवधीर्यम् उपेक्ष्यं यत् भवतां महिम्नः महत्त्वस्य क्षमं योग्यम् । तस्मिन् रणे स्नेहस्य निर्व्यञ्जकः प्रणयसूचकः एष मे अञ्जलिः । अथवा शान्तं निष्प्रयोजनो ममाञ्जलिबन्धः युष्माकं वीर्ये वयं के न गणनीया इति भावः ।

किञ्च।

(110) कर्णावर्ज्जितदिङ्मतङ्गजयुगद्वन्द्वोपमर्द्दाश्च ते
पुच्छास्फोटदलत्समुद्रविवरैः पातालभग्नाश्च ताः।
कापेयस्य च पौरुषस्य च तथा प्रेम्णो गरिम्णश्च य-
द्दोष्णामुन्मथितद्विषां सुसदृशं तन्मा स्म वो विस्मरत्॥ ६३॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे।

इति महावीरचरिते आरण्यकं नाम पञ्चमोऽङ्कः।

---

(110) ते प्रसिद्धाः कर्णैः आवर्जितानाम् आनमितानां दिङ्मतङ्गजानां युगद्वन्द्वेन द्वन्द्वयुद्धेन उपमर्दाः पीड़नानि। पुच्छानां लाङ्गूलानाम् आस्फोटेन आस्फालनेन दलतः दीर्यमाणस्य समुद्रस्य विवरैः रन्ध्रैः ताः पातालभग्नाः पातालं प्रति लग्नाः। "क्षोभयेयुश्च सहसा गम्भीरान् सलिलाशयान्। ग्लह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रजवितान् वने॥" इत्यादि रा०. १. २०. अ०. वर्णनां परिहस्यैषाऽतिशयोक्तिः कृता। कापेयस्य कपीनां पौरुषस्य वीर्यस्य तथा प्रेम्णः प्रणयस्य गरिम्णः गुरुत्वस्य गाढ़ानुरागस्येति भावः यत् उन्मथिताः द्विषः शत्रवः यैः तेषां दोष्णां भुजानां सुसदृशं समुचितं पौरुषप्रेमातिशये यत् प्रचण्डैर्भुजैः कर्त्तव्यं तत् वो युष्मान् मा स्म विस्मरत् युष्मान् मा त्याक्षीदिति भावः। रामरावणयुद्धे यूयं तदनुरूपं कुरुतेत्याशयः। "स्मोत्तरे लङ् च" पा०. ३. ३. १७६. इति लङ्।

प्रियारण्येन न विद्यारण्येनारण्यदर्शिना।
आरण्यकस्य सुगमा विमला विवृतिः कृता॥

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विषण्णो माल्यवान् ।

माल्य । सचिन्तम् । (1) अहह रक्षःपतेर्दुर्विनयविटपि-कोरकाः परितः प्रकीर्णा इव ।

(2) बीजं यस्य विदेहराजतनयायाच्ञाङ्कुरोऽपि स्वसु-
र्यात्रा तौ परिवञ्चितुं किसलयं मारीचमायाविधिः ।
शाखाजालमयोनिजापहरणं, तस्य स्फुटं कोरकाः
कोशाधीशवधोऽनुजस्य गमनं सख्यं तयोस्तेन च ॥ १ ॥

(1) रक्षःपतेः राक्षसाधिपतेः रावणस्य दुर्विनयः एव विटपी द्रुमः तस्य कोरकाः कलिकाः परितः समन्ततः प्रकीर्णाः विक्षिप्ता इव ।

(2) यस्य वृक्षरूपस्य दुर्नयस्य विदेहराजस्य जनकस्य तनयायाः सीतायाः सर्वमायमुखेन याच्ञा बीजम् । स्वसुः रावणभगिन्याः शूर्पणखायाः तौ रामलक्ष्मणौ परिवञ्चितुं प्रतारयितुं यात्रा गमनम् अपि अङ्कुरः । मारीचस्य मायाविधिः मृगरूपधारणं किसलयम् पल्लवम् । अयोनिजायाः सीतायाः अपहरणं शाखाजालं शाखासमूहः । कोशस्य धनागारस्य अधीशानाम् अध्यक्षाणां खरदूषणत्रिशिरसां वधः—अनुजस्य विभीषणस्य गमनं—तेन च तयोः रामलक्ष्मणयोः सख्यं तस्य स्फुटं व्यक्तं कोरकाः । 'ते राजानमर्थान् दुहन्ति' इति वाक्येन खरा-

(3) अयमचिरादेव फलोन्मुखोऽपि भवितेति मन्ये। यतो *वृद्धबुद्धिरनागतं पश्यति। निश्वस्य। अहो! वामता भागधेयानाम्।

(4) व्यसनेऽस्मिन् मन्त्रशक्त्या यद्यत् प्रतिकृतं मया।
अलसस्य यथा कार्यं तत्तत् प्रच्युतमात्मना॥ २॥

सानुतापम्। साचिव्यं नाम महते सन्तापाय।

(5) †यत् किञ्चिद्दुर्मदाः स्वैरमाद्रियन्ते निरर्गलम्।
तत्र तत्र प्रतीकारश्चिन्त्यो वक्रे विधावपि॥ ३॥

‡अहो! दुरात्मनः क्षत्रियवटोः सर्वातिशायि चरितम्।

---

* वृद्धबुद्धिर्हि प्रथमं पश्यति। बा०. रा०. ५.।

† स्वेच्छया कुरुते स्वामी यत्किञ्चन यतस्ततः।
तत्तत् प्रतिचिकीर्षन्तो दुःखं जीवन्ति मन्त्रिणः। बा०. रा०. १. २.।

‡ अहो दुरात्मनोऽस्य क्षत्रियस्फुलिङ्गस्य सर्वकर्म्मीणमुष्मायितम्। ष०. रा०. ३.।

दीनां कोशाधीशत्वं चतुर्थेऽङ्के सूचितम्। न तु रामायणसम्मतमेतत्।

(3) अनागतं भविष्यत्। भागधेयानां भाग्यानां वामता प्रतीपता।

(4) क्रियामन्दस्य कार्यमिव सर्वं प्रतिकृतं जामदग्न्योत्तेजनादिकं निष्फलीभूतम्।

(5) दुर्मदाः प्रमत्ताः स्वैरं स्वेच्छया निरर्गलं निर्यन्त्रणं यत् किञ्चित् आद्रियन्ते क्रोडीकुर्वन्ति। तत्र तत्र वक्रे प्रतिकूले विधौ दैवेऽपि प्रतीकारः मन्त्रिणा चन्तयितव्यः।

(6) यत्तथाविधशौर्यौघाणां कपिचक्रवर्त्तिनं शरैः संयमयता किं नाम न विहितम् ? करणं नाटयित्वा । उल्लङ्घ्य किष्किन्धातः प्रतिनिवृत्तेन चारकेण यत् सीतामन्वेष्टुमनुदिशमभिदुद्रुवुः कपिपुङ्गवा इति ।

नेपथ्ये ।——

(7) भ्रान्तीः सप्ताधिकानां प्रविदधदरुणैरर्चिषां चक्रवालैः
प्राग्वीराणामलक्ष्यप्रसृतिरतिसमुत्तुङ्गरौक्मालयेषु ।

---

(6) तथाविधशौर्यौघाणां तादृशबलोन्नतम् । संयमयता दमयता । किष्किन्धोत्कलस्या वालिपालिता गुहा नगरी च (रा०. ४. २५. २८.) ।

(7) सप्ताधिकानाम् अर्चिषां ज्वालानाम् । सप्तार्चिरेवाग्निः । अतः तस्य प्रचण्डत्वद्योतनार्थं सप्ताधिकानामिति विशेषणं प्रयुक्तम् । अरुणैः शोणैः चक्रवालैः मण्डलैः भ्रान्तीः प्रविदधत् जनयन्, प्राक् प्रथमं वीराणां प्रहस्तादीनाम् अतिसमुत्तुङ्गेषु रौक्मेषु हैमेषु आलयेषु वेश्मसु अलक्ष्या हुतत्वात् दुरुपलक्ष्या प्रसृतिः विसर्पणं यस्य सः । रा०. (बु०. सं०.) ५. ५४. अध्यायानुसारेण हनुमान् किल प्रथमं राक्षसबलाध्यक्षाणां गृहाणि ददाह । अत्र प्राग्वीराणामिति तारानाथगृहीतः प्राचीराणामिति त्रिवेणगृहीतः पाठः । प्रौढः प्रवृद्धः हुताशः हुतभुक् वह्निः अर्द्धप्लुष्टम् अर्द्धदग्धं यथा तथा अपसर्पतां पलायमानानां रजनिचरभटानां राक्षसवीराणाम् उद्गाढस्य प्रौढस्य कल्पान्तस्य प्रलयस्य शङ्का यत्र तद्यथा तथा परिदहतः क्षुभ्यतः अब्धेः समुद्रस्य त्रिकूटेन पर्वतेन सह लङ्कां लीढे रसयति दहतीति भावः । "ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः । युगान्तकालानलतुल्यरूपः ......ववृधे दिवस्पृक् ॥" इति रा०. (बु०. सं०.) । "लङ्कां त्रिकूटशिखरे

अर्द्धप्लुष्टापसर्पद्रजनिचरभटोद्गाढकल्पान्तशङ्कं
लङ्कां प्रौढो हुताशः सह परिद्लतोऽब्धेस्त्रिकूटेन लीढे ॥ ४॥

प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्ता त्रिजटा।

त्रिज। (8) परित्ताअदु परित्ताअदु कणिट्ठमादामहो।

[इति घोरस्ताडं पतति।

माल्य। वत्से! अलं कातरतया किमिदमुच्चैरत्याहितम्?

त्रिज। (9) उत्थाय। कणिट्ठमादामह! किं कहेमि मन्दभाइणी। एसो क्खु कोवि दुट्ठवाणरो सअलं विडज्झिअ णअरं खणमेत्तएण तीरकक्खणहरिणोखेवविक्खित्तविविहरक्खसलोओ अक्खेण क्खु कुमालएण अनुवन्धिज्जमाणो तस्सिं कदन्तलीलं कदुअ झत्ति णिक्कन्तो।

स्यताम्" इति च रामायणम्। अत्र 'परिद्लितः' इति क्वचित्पाठः। तस्य हुताशेनान्वयः।

(8) परित्रायतां परित्रायतां कनिष्ठमातामहः। घोरस्ताडं वक्षस्ताडयित्वा।

(9) कनिष्ठमातामह! किं कथयामि मन्दभागिनी। एष खलु कोऽपि दुष्टवानरः सकलं विदह्य नगरं क्षणमात्रेण तीराकर्षनखरिणीक्षेपविक्षिप्तविविधराक्षसलोकोऽक्षेण खलु कुमारेणानुबध्यमानस्तस्मिन् कृतान्तलीलां कृत्वा झटिति निष्क्रान्तः। राक्षसेभ्यस्तीराणाम् आकर्षणं नखरिण्याः नखानां क्षेपेण प्रयोगेण च विक्षिप्ताः राक्षसलोकाः येन सः।

माल्य। सखेदम्। किं नाम दग्धं नगरं हतोऽक्षः कुमारः? अपि को नामायं कपिः स्यात्! सस्मरणम्। उक्तञ्च चारकेण हनुमानवाचीं दिशमिति। अहह!

(10) तूलदाहं पुरं लङ्कां दहतैव हनूमता।
अपि लङ्कापतेस्तीव्रः प्रतापो निरवाप्यत ॥ ५ ॥

वत्से! अपि तेन सीताप्रवृत्तिरुपलब्धा।

त्रिज। (11) कणिट्ठमादामह! पुरदो जेव्व कोवि मक्कडपरमाणू तीए समं मन्तअन्तो दिट्ठो। तीए वि उम्मोचिअ केसाहरणं अहिण्णाणं त्ति तस्स हत्थे समप्पिदं एतिअं जाणामि।

माल्य। (12) किं न पर्याप्तम्? साशङ्कम्। एतेनैव कपिपरमाणुना तावदेवमनुष्ठितम्। एवं परःशताः कोटयः श्रूयन्ते सम्प्रति सुग्रीवभुजबलपरिपालिते कपिसर्गे।

---

(10) तूलदाहं तूलवत्। निरवाप्यत अशाम्यत। णिजन्तस्य निर्वातेः कर्मणि लङि रूपम्। सीतायाः प्रवृत्तिः वार्ता सीताप्रवृत्तिः।

(11) कनिष्ठमातामह! पुरत एव कोऽपि मर्कटपरमाणुस्तया समं मन्त्रयन् दृष्टः। तयाप्युन्मुच्य केशाभरणमभिज्ञानमिति तस्य हस्ते समर्पितमेतावज्जानामि। मर्कटपरमाणुः क्षुद्रकपिः। "पृषदंशप्रमाणस्तु ततो भूत्वा गतेऽहनि। निशि लङ्कां महातेजाः प्रवेक्ष्यन् मारुतात्मजः ॥..." "सा निरीक्ष्य ततः सर्वं वेण्यां ग्रथितमुत्तमम्। विमुच्य प्रददौ तस्मै मणिरत्नं हनूमते ॥" इति रा॰ ५. ८. ४७. । २६. २२–४. ।

(12) कपिसर्गे वानरसृष्टौ वानरेष्विति भावः। कोटीशतानीदृशा वानराः सुग्रीवाज्ञाकरा इति शृणोमि।

त्रिज। (13) सवितर्कम्। कहं तारिसी सुउमारदंसणा वि सुसिणिद्धवाहारा वि माणुसी वि सीदा अम्हाणं रक्खमाणं वि रक्खसी जादा।

माल्य। वत्से! युज्यतेऽपि।

पतिव्रतामयं ज्योतिः शान्तं दीप्तं च बुध्यते।

विमृश्य। अथवा किं नाम सा वराकी?

(14) दुष्कर्म्मणां परीपाकः स्वयमेवेष दीप्यते॥ ६॥

त्रिज। (15) कणिट्ठमादामह! पढमं क्खु दण्डकार-ण्णपेरन्तपरिट्ठिदविविहमहीहरप्पदेसेसु णिवासो जेव्व अम्हाणं रक्खसाणं। विहारा क्खु णिखिलम्मि जम्बुद्दीपे। संपदं क्खु इह णअरे वि अक्खमो णिवासो। का गई को पड़िआरो।

माल्य। वत्से! किमेवमतिकातरासि? पश्य—

(16) दुर्गोऽयं चित्रकूटस्तदुपरि नगरं सप्तधातुप्रकार-

---

(13) कथं तादृशी सुकुमारदर्शनाऽपि सुस्निग्धव्यवहाराऽपि मानुष्यऽपि सीताऽस्माकं राक्षसानामपि राक्षसी जाता। राक्षसी भयकरी।

(14) एष परीपाकः परिणामः स्वयं दीप्यते ज्वलति। एतान्यस्माकं दुष्कर्मणां फलानीति भावः।

(15) कनिष्ठमातामह! प्रथमं खलु दण्डकारण्यपर्यन्तपरिस्थितविविधमहीधरप्रदेशेषु निवास एवाऽस्माकं राक्षसानाम्। विहाराः खलु निखिले जम्बुद्वीपे। साम्प्रतं खल्विह नगरेऽप्यक्षमो निवासः। का गतिः कः प्रतिकारः।

(16) अयं चित्राणि कूटानि शिखराणि यस्य स चित्रकूटः त्रिकू-

प्राकारं, दुस्तरेषा निरवधिपरिखाप्यब्धिरभ्रंकषोर्म्मिः ।

विमृश्य । अथवा किमनेन ।

दोर्दण्डा एव दृप्यद्रिपुदलनमहासत्वदीक्षाः प्रतीक्ष्या

रक्षोनाथस्य [वामाक्षिस्पन्दनं सूचयन् सव्यथम्]——

—किं नो विधिरिह वचनेऽप्यक्षमो दुर्विपाकः ॥ ७ ॥

वत्से वत्सस्य कुम्भकर्णस्य निद्रागमसीम्नः कियदवशिष्टम् ?

त्रिज । (17) कणिट्ठमादामह ! अस्सिं जेव्व कसणचउद्दहीदिअहे चउत्थोमासो परिसमत्तो ।

टाद्रिः दुर्गः दुर्गमः । तस्योपरि सप्तधातुप्रकारप्राकारं सप्तधातुनिर्मितप्राकारयुक्तं नगरम् । "ददर्श तां पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । ...पश्यतेव नभः कृत्स्नं सागरेणाभिसंहताम् । ... शातकुम्भेन महता प्राकारेण सुसंहताम् ।..." इति रा०, ५. ६. अ०. । एषाऽपि दुस्तरा निरवधिपरिखा अनन्तखातम् अभ्रंकषाः व्योमस्पृशः ऊर्मयः तरङ्गाः यस्य सोऽब्धिः जलधिः । रक्षोनाथस्य रावणस्य प्रतीक्ष्याः पूज्याः दोर्दण्डा भुजा एव दृप्यताम् अवलिप्तानां रिपूणां दलन एव महासत्वे महायज्ञे दीक्षा येषां तादृशा रिपुमथनक्षमा इति भावः । अस्मिन्नन्तरेऽशुभशकुनं वामाक्षिस्पन्दनं दृष्ट्वा सविषादं वदति । इह रावणस्याधिनि वचनेऽपि अक्षमः असहनो विधिः दैवं किं नोऽस्माकं दुर्विपाकः दुष्परिणामः । वत्सस्य निद्रागमसीम्नः कियत् अवशिष्टं कतिदिनापगमे वत्सस्य निद्राभङ्गो भविष्यति ।

(17) कनिष्ठमातामह ! अस्मिन्नेव कृष्णचतुर्दशीदिवसे चतुर्थमासः परिसमाप्तः । कृष्णचतुर्दशी कृष्णपक्षस्य चतुर्दशी तिथिः । विजयादशम्यां (रा०, ५. ७२. १४–५.) रामस्य लङ्काजयाय प्रयाणं, तथोक्तस्य लङ्कादाहस्य पूर्वस्याः कृष्णचतुर्दश्याश्च क्रमः ।

माल्य। (18) कथमद्यापि विप्रकृष्टतमः किल प्रबोधकालः ? सस्मरणम्। विमृश्यमाने तु दिष्ट्या कनिष्ठवत्स एव दूरदर्शी यस्याविमृश्यकारितापि शुभोदर्का सुबन्धोऽप्यभिसन्धीयमाने कुलप्रतिष्ठातन्तुं तमेवोत्पश्यामि।

त्रिज। ससम्भ्रमम्। (19) कणिट्ठमादामह ! हद्धी हद्धी सन्तं पावं पडिहदममङ्गलम्।

माल्य। किमिति ?

त्रिज। (20) कणिट्ठमादामहस्स अअं णअवअणोवण्णासो अस्सिं जेव्व कस्सिं अमङ्गले जेव्व विस्सन्तो।

माल्य। (21) वत्से ! नैतदनुसन्धायोक्तम्। एवं किलावसीयते। यतः

---

(18) विप्रकृष्टतमः अतिदूरः। कुम्भकर्णस्य सप्ताष्टनवदशमासस्वापात्, रा॰. ६. ३७. १८.। कनिष्ठवत्सः विभीषणः। यस्य अदृश्यकारिता रामसन्निधिगमनं शुभोदर्का शुभफलदा। कुलप्रतिष्ठातन्तुं तमेव उत्पश्यामि अन्येषां निधने स एव राक्षसवंशस्थितिमूलं भवितेति तर्कयामि।

(19) कनिष्ठमातामह ! हा धिक् हा धिक् शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलम्।

(20) कनिष्ठमातामहस्यायं नयवचनोपन्यासोऽस्मिन्नेव कस्मिंश्चिदमङ्गले विश्रान्तः। अमङ्गले विश्रान्तः राक्षसकुलनाशं सूचयति।

(21) न अनुसन्धाय सर्वतो वीक्ष्यैव। एवम् अवसीयते ईदृशम् अवसानं भविष्यति। प्रबलात् भवितव्यात् दैवात् अन्यत्र कुत्रापि अन्यस्मात् कस्मादपि कारणात् अयं दुर्विपाकः न पतति सम्पतति।

न कुत्राप्यन्यत्र प्रबलभवितव्यादयमहो
विशुद्धैवोत्पत्त्या पतति न च तत्पापधिषणा ।
यथा स्वैरं भ्राम्यन्निरवधि वियत्यस्तशिखरं
व्युदस्यायं भास्वांस्तदनुगतघस्रार्चिरपि सा ॥ ८ ॥

तदत्र प्रतीकारेषु केवलं मतिसन्धानजृम्भितमवशिष्यते । कृतमनेन । वत्से ! अवैषि किमुपक्रमस्तावद्दशकन्धरः ।

त्रिज । (22) कणिट्ठमादामह ! सामी क्खु संपदं सव्वतोभद्दं णाम अट्टालअं आरुहिअ तीए रक्खसकुलकालरत्तीए अधिट्ठिदं असोअवणिअं जेव्व पुलोअन्तो चिट्ठदि । अण्णं अ ईहिमुहं पउत्ताए एसा पउत्ती सुदा "एदं णअरवुत्तन्तं अणुहविअ किं वि दुम्मणाअन्ती सामिणी पडिवोहेउं तहिं जेव्व पत्थिदेत्ति ।"

अहो रावणस्य उत्पत्त्या ब्रह्मसम्बन्धेन विशुद्धा विमला एव तस्मिन् सीताहरणरूपे पापे धिषणा बुद्धिश्च न पतति सम्भवति । यथा अयं भास्वान् सूर्यः स्वैरं स्वेच्छया वियति नभसि निरवधि भ्राम्यन् अस्तशिखरं व्युदस्य वर्जयित्वा न पतति । सा तदनुगतस्य सूर्यानुगतस्य घस्रस्य दिवसस्य अर्चिः प्रभा अपि न पतति ।

(22) कनिष्ठमातामह ! स्वामी खलु साम्प्रतं सर्वतोभद्रं नामाट्टालकमारुह्य तया राक्षसकुलकालरात्र्याऽधिष्ठितामशोकवनिकामेव पश्यन् तिष्ठति । अन्यच्च वीथिमुखप्रवृत्तयैषा प्रवृत्तिः श्रुता 'एतन्नगरवृत्तान्तमनुभूय किमपि दुर्मनायमाना स्वामिन्यपि प्रतिबोधयितुं तत्रैव प्रस्थितेति ।'
"षोडशास्रसमायुक्तो नानारूपसमन्वितः । अनेकशिखरस्तद्वत्सर्वतोभद्र

माल्य । (23) वत्से ! स्त्रीत्वेऽपि वरं सा खलु देवी मन्दोदरी, यन्मतिः प्रतिबोधनायोत्ताम्यति । न पुनर्देवो यः प्रतिबोधितोऽद्यापि न बुध्यते । तदेहि तावदभ्यन्तरं प्रविश्य प्रणिधिकार्य्यं विचारयामः ।

[इति निष्क्रान्तौ ।

[इति विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति सोत्कण्ठो रावणः ।

रावणः । *सीतां विभाव्य—

(24) मुखं यदि किमिन्दुना, यदि चलाञ्चले लोचने
किमुत्पलकदम्बकैर्यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवौ ।

---

* सीतामनुसन्धाय ।

तदङ्गं यदि मुद्रिता शशिकथा......

सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैः...... । बा०. रा० २. १७. ।

धिक् कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते ... । दर्पणधृतपाठः ।

उच्यते ॥" इति भातृत्वम् । अशोकवनिकायां सीता रुद्धाऽऽसीत्, रा०. ३. ६१. १२. । तामेव पश्यन् तिष्ठति सीतादर्शनलालसया तदुपवनमेव निरीक्षमाणः कालं नयतीति भावः । प्रवृत्तया गतया मया प्रवृत्तिः वार्त्ता श्रुता । स्वामिनी मन्दोदरी । प्रतिबोधयितुं रावणमिति शेषः ।

(23) प्रतिबोधनाय रावणाय सम्यक् कथयितुम् उत्ताम्यति व्यग्रा भवति । किन्तु रावणो दत्तोपदेशोऽप्युपदेशं न गृह्णाति । प्रणिधिकार्यम् अधुना चरैः किं कर्तव्यमिति विचारयामः मन्त्रयामः ।

(24) सीतायाः वदनेन सह चन्द्रस्य का तुलना, चन्द्रादपि मोहन-

किमात्मभवधन्वना, यदि सुसंयताः कुन्तलाः
किमम्बुवहडम्बरैर्यदि तनूरियं किं श्रिया ॥ ८ ॥

सचरणोल्लासम्। अहो! हलमुखविनिर्भिन्नविश्वम्भराविर्भूत-योषिद्रत्नमनुभवतो मम मनोरथेन चिराय फलितम्। विमृश्य। अनुकूलस्य विधेः किलायं विश्वासः। सगर्वम्। *अथवा क एष विधिरपि।

(25) पिष्ट्वा ब्रह्माण्डमस्मादथ भुवनविभागादुदस्यापि किञ्चिद् ब्रह्माणं चाधिकृत्याप्रतिमरुचितरं स्वं प्रतापं यशश्च।

---

* अथवा क एष विधिरपि मद्विरोधाय। प्र॰ रा॰ १.।

माननमिति भावः। चलाञ्चलाभ्यां चलापाङ्गाभ्यां नेत्राभ्यां सह उत्पलकदम्बकानां नीलपद्मसमूहानां का तुलना, तदपेक्षयाऽधिक-चञ्चल इति भावः। तथाहि नैषधः "नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे" (इति २. २.)। तरङ्गभङ्गिभ्याम् आयत-लेखाभ्यां भ्रूभ्यां सह कन्दर्पधनुषः का तुलना, तदपेक्षया वक्रे ते इति भावः। "धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भ्रुवौ" इति च नैषधः। केशैः सह मेघानां का तुलना, ततोऽपि नीलत्वात्। तस्याः शरीरेण सह लक्ष्म्याः का तुलना, अधिकतरकान्तिमत्त्वात्। हलस्य मुखेन अग्रभागेन विनिर्भिन्नायाः विदारितायाः विश्वम्भरायाः पृथिव्याः आविर्भूतम् उत्थितं योषिद्रत्नं सीतां (१. ४१. टीका) अनुभवतः ध्यायतः मम चिरेण सीताप्राप्तिरूपा कामना सिद्धा।

(25) यदि मम आलस्यदोषः न स्यात्, अहं ब्रह्माण्डं पिष्ट्वा निष्पिष्य अथ अनन्तरम् अस्मात् भुवनस्य विभागात् अंशात् ब्रह्माणं

सूर्य्येन्दू संविधाय स्वयमधिकतरं निर्वृतः स्यामहं वे-
न स्यादालस्यदोषः सकरुणमथवा कोऽनुकम्प्येषु कोपः ॥१०॥

ततः प्रविशति मन्दोदरी चेटी च ।

चेटी । (26) इदो भट्टिणी । एदं अ राअअसोवाणमग्गदुआरअं । ता आरोहदु भट्टिणी ।

मन्दो । सोपानारोहणं नाटयित्वा, रावणं निरूप्य । (27) कहं एसो महाराअदसकन्धरो उवविट्ठो वट्टदि । निर्वर्ण्य । कहं असोअवणिआसम्मुहं पुलोएदि । सखेदम् । कहं ईरिसेवि विउवकवाहिओए संवुत्ते राअकज्जणिविक्खो लक्खीअदि महाराअदसकन्धरो त्ति । उपसृत्य । जेदु जेदु महाराअदसकन्धरो ।

रावणः । आकारसंवरणं नाटयित्वा । कथं मन्दोदरी ?

[इति पार्श्वे समुपवेशयति ।

प्रजापतिम् अपि किञ्चित् उदस्य विजित्य, स्वं निजम् अप्रतिमर्द्धिचतरम् अनुपमोज्ज्वलं प्रतापं यशश्च अधिकृत्य उद्दिश्य सूर्यं चन्द्रञ्च संविधाय स्थापयित्वा स्वयम् अधिकतरं निर्वृतः सुखी स्यां भवितुं शक्नुयाम् । अथवा सकरुणं सदयम् अनुकम्प्येषु देवादिषु कः कोपः । निजायत्ते देवे अयुक्तः कोप इति भावः । एतेन प्रथमपक्षं खण्डयति ।

(26) इतो भट्टिनी । एतच्च राजतसोपानमार्गद्वारकम् । तदारोहतु भट्टिनी ।

(27) कथमेष महाराजदशकन्धर उपविष्टो वर्तते । कथमशोक-